

AZ
ORSZÁGOS
ORVOSTÖRTÉNETI KÖNYVTÁR
KÖZLEMÉNYEI

*

COMMUNICATIONES

EX

BIBLIOTHECA HISTORIAE MEDICAE
HUNGARICA

1

AZ ORSZÁGOS
ORVOSTÖRTÉNETI KÖNYVTÁR
KÖZLEMÉNYEI

COMMUNICATIONES
EX BIBLIOTHECA HISTORIAE MEDICAE
HUNGARICA

1.

BUDAPEST, 1955

A magyar orvostörténeti kutatás eredményeinek a szak-
körökkel és egyéb tudományágak kutatóival leendő
megismertetése érdekében mindmáig alig történt intézkedés.

Az 1951-ben alapított Országos Orvostörténeti Könyvtár-
nak igen helyes és időszerű kezdeményezése volt, hogy az
orvostörténelemmel foglalkozó kutatókat tömörítve, hónapról
hónapra orvostörténeti előadások tartását rendszeresítette.

Az egészségügyi kormányzat a soron levő feladatok meg-
oldásával kapcsolatban a félszázadik előadás megtartása után
lehetővé tette, hogy ezek az előadások a nagy nyilvánosság
előtt is ismertté válhassanak.

Az Országos Orvostörténeti Könyvtár szerkesztésében
most megjelenő kiadványsorozat a magyar orvostörténetírás
újabb eredményeit kívánja közreadni.

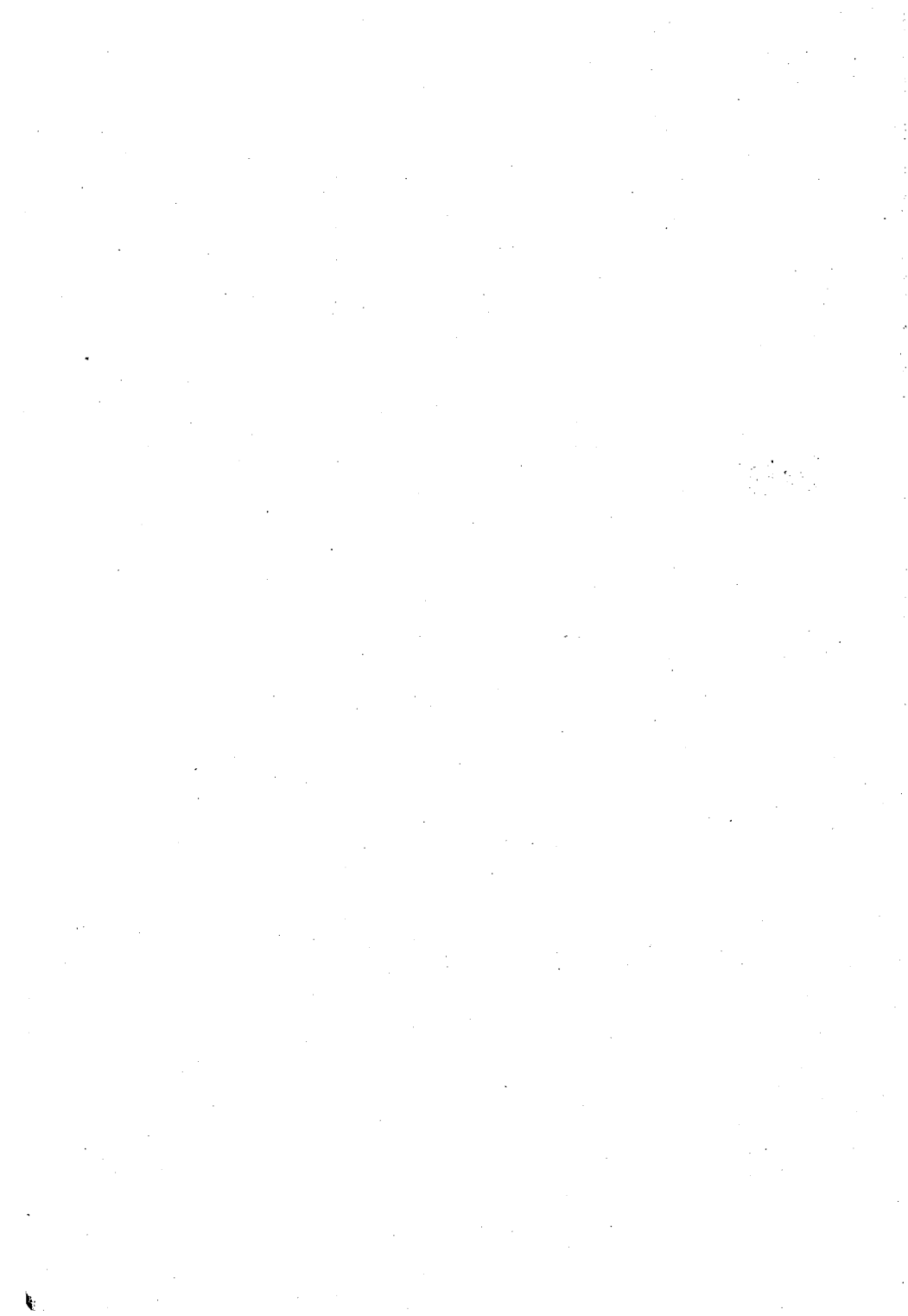
Célját betölti azzal, hogy bár a múltról beszél, mégis a
jelenhez szól.

Bízom abban, hogy a magyar orvostörténeti kutatás hiva-
tott művelői örömmel fogadják ezt a hiányt pótló időszak
kiadványt, munkaeredményeikkel szívesen fogják támogatni
annak szerkesztőségét. De bízom abban is, hogy a fiatal orvos-
nemzedék is figyelemmel fogja kísérni ezeket az értékes köz-
leményeket, hogy példát vehessenek az orvostudomány nagy-
szerű hőseiről, akik az egész emberiség jólétének előbbrevitele
érdekében — nem egyszer életük feláldozásával is — minden-
kor a haladás fáklyavivői voltak.

A kiadványsorozat feladata feltárni az elmúlt századok
haladó szellemű orvosainak az orvostudomány fejlődését szol-
gáló alig ismert munkáit és tevékenységét. Feladata rámutatni
azokra az erőfeszítésekre és eredményekre, amelyeket a múlt
orvosai népünk egészségügyének felemelése érdekében tettek.

Budapest, 1955. szeptember 12.

Román János

SEBÉSZVIZSGA A XVIII. SZÁZADBAN

Írta: Dr. JÁKI GYULA (Szeged)

A sebészet egy időben más utakon járt, mint az orvostudomány. A paporvosokat pápai intézkedések tiltották el a véres műtétektől. Az 1279-i budai zsinat is megtiltotta „ne illam partem chirurgiae exerceat clericus, quae ad uestionem, vel incisionem tendat” (Synodus Budensis anno 1279. Canon IX.). A gyakorlati sebészet így világi foglalkozássá lett és a borbélyok, fürdősök kezébe került, akiknek tudományos felkészültsége azonban, különösen egyes helyeken, igen alacsony volt. Nem hivatalos iskolákban, hanem a céhbe tömörült mesterek műhelyeiben, a hagyományok alapján tanulta meg a magát borbély-sebésszé képezni kívánó ifjú a gyakorlathoz szükséges tudnivalókat. A sebészkedés ennek következtében tanult, művelt emberhez nem illő, szolgai mesterségnek számított és Európaszerte lealacsonyítónak tartották. Századokig tartott a sebészet ez alárendelt állapota, még az iparosok, kézművesek is lenézték, megvetették a borbély-sebészeket. A hóhérral, a pecérrel, a fürdősökkel helyezték őket egy rangba. Nem egy példát találunk arra, hogy a borbélyok gyerekeit, akiket apjuk valamilyen mesterségre kívánt taníttatni, más céhek nem voltak hajlandók felvenni. Külön királyi rendeletnek kellett megparancsolni, hogy a fürdősök, borbélyok gyerekei kézművességre vagy bárminő mesterségre felvehetők (Linzbauer I. 335. o.). Magyar nemeshez méltónak még az orvosi foglalkozást sem tartották. Bene Ferencet, aki szülői akarat ellenére iratkozott be 1794-ben orvostanhallgatónak, apja, amikor hazatért, azzal fogadta: „Igaz-e fiam, hogy hóhérlégény lett belőled?”

A céhbeli borbélymester műhelye (officina) volt az az iskola, ahol a fiatalok megszerezték a gyakorlati sebészeti ismereteiket. A tanulónak inasestendőket kellett eltölteni. Az inaskodás ideje a céhszabályok szerint általában 4 év volt. Ennek leltöltése után szabadult fel az inas és lett legénnyé. Volt céh, ahol rövidebb ideig kellett inaskodni. Az inast abban az időben is igénybe vette a mester sok más, nem szakmai munkára. Anyagi áldozatok segítségével felmentést lehetett kérni a „paraszi munka” alól. A debreceni céh 25. articulusa meg is mondja, hogy „amely inas a paraszi munkától magát fel akarja váltani pénzzel, amint gazdájával megalkhatik, szabados lészen”. A budai német borbély-sebész céh körültekintő volt és kimondotta, hogy a három tanulóév felét lehet csak legfeljebb ilyen módon megkönnyíteni. Aki mesterré akart lenni, annak legalább 3 évig kellett egyfolytában mint legénynek valamelyik mesternél dolgoznia. A mesterré avatás feltétele volt a vándorlás is. Az egyes céhek szabályai bizonyos mértékben eltérőek voltak.

Hazánkban a XIII. században találkozunk a céhek alakulásának első nyomaival. A budai statutumokban (1244—1421) egy cikk, a 103. § a borbélyokról, „von den Wundärzten” szólott, de sajnos ennek csak címét ismerjük, tartalmát nem. A XVI—XVII. században erősítik meg a borbély-sebészek, a „sebgógyítók” több céhét, ezekből az időkből számos céhlevelet ismerünk. Akkor a céhipar nyugaton már bomladozni kezdett. Az abszolutizmusnak és a merkantilizmusnak az osztályérdekek elleni harca magátólértetődően a céhek ellen irányult. Ha nem is tudták ezeket egyszerre megszüntetni, a központosítás érdeke legalábbis gyámság alá helyezésüket kívánta. Ez volt a célja a XVII. század óta egyre gyakrabban ismétlődő szabályozásoknak is. A céhek küzdenek a nagyipar ellen, a kormányok pedig a céhek jelentősége, hatalma ellen, mert hiszen ezek a középkori városgazdálkodás utolsó mentsvárjai. Amikor a nyugati városokban a céhipar már mindjobbán visszafejlődött, a magyar céhélet még teljesen középkori színezetű volt.

A borbély-sebész céhekben a mestervizsgát különböző feltételekhez kötötték. Általában bizonyos „remeket” kellett ké-

szíteni: kenőcsöket főzni, tapasztokat, flastromokat készíteni. Debrecenben 6, másutt kevesebb kenőcs volt az előírás. A kenőcsök, tapasztok, flastromok készítését Debrecenben egyszer, Pápán háromszor ismételhette meg a jelölt, és ha akkor sem készítette el „a czéh próbájához mindenképpen hasonlónak”, visszavetették, hogy menjen még tanulni. Nagy áldomást csaptak, ha sikerült a remek elkészítése és bevették a legényt mesternek. Elméleti vizsgáról, amilyent a lőcsei főcéh 1632-i szabályzata említ, lassan sehol sem esik szó. Orvos jelenlétét is csak a budai céh tartotta szükségesnek, de megengedte, hogy a vizsgát tevő azt az orvost hívja meg, akit ő kíván.

Érthető, hogy ilyen módon a borbély-sebészek képzettsége nem volt túlságosan nagy és működésük jórészt a külső betegségek gyógyítására szorítkozott. Ezt ők maguk is természetesen tartották, vagy jónak látták nem nagyon részletezni, hogy minek gyógyítására hajlandók vállalkozni. A lelkiismeretesség mindegyik céh a tagok lelkére kötötte. Köteles volt a borbély-sebész a céhmestert értesíteni, ha látta, hogy kétes vagy halálos kimenetelű a baj. Az azután a beteget a céh egész testületével meglátogatta, hogy — amint a debreceni szabályzat mondja — „ha doktornak jelenléte kívántatik, azt is odahivatván” együtt ítéljenek a beteg állapota fölött.

A borbély-sebészek hatáskörét nálunk először az 1745-ben megjelent Torkos-féle Taxa Pharmaceutica szabályozta. Ebben az árszabványokon kívül fontos utasítások is vannak a sebészek számára. Ezek képezték az ugyanazon évben alkotott céhszabályok alapját. Köteleztetnek arra a borbély-sebészek, hogy az orvosok rendeleteit pontosan teljesítsék; mást, mint sebészi gyógyszereket, ne készítsenek; súlyos esetekben ne csak céhtársakat, hanem ha csak lehet, orvost is hívjanak tanácskozásra. Hangsúlyozzák az utasítások, hogy a salivationál óvatosak legyenek és komolyabb esetekben orvos nélkül ne intézkedjenek. Egyebekben ezek az utasítások is a gondosságra és a lelkiismeretességre intenek. A Taxa előírásait a helytartótanács kötelezővé tette.

A kormányzat igyekezett a borbély-sebészek fokozatosan gyengülő szakmai képzettségén javítani. Ennek érdekében

1747-ben a helytartótanács biztos adatokkal kívánt tájékozódni. Felszólítására az egész országból 168 esküdt, 10 nem esküdt sebészt és 9 borbélyt jelentettek. Az orvosok, gyógyszerészek és sebészek számadatainak egybevetése szomorú képet ad. A sebészeket a kormány az orvoshiány pótlására szolgálóan olyanoknak tekintette, akik elég alkalmasak arra, hogy a szegényebb néposztály orvosi segítségére legyenek. A megyei hivatalokat rendező 1752. évi rendelet meghagyta, hogy ahol sebészceh nincsen, ott a megye tartson chirurgust, aki a szegényeket ingyen gyógyítsa és gyógyszerekkel mérsékelt áron lássa el. További rendeletek meghagyták, hogy a megyék minden járásban tartsanak sebészt.

A kormányzat gondoskodni kezdett a tisztii sebészi intézmény létesítése után a sebészek megfelelő képezteséről is. Már 1751-ben rendeletet adtak ki, hogy a sebészek céhébe csak olyanok vehetők fel, akik előzetesen érdektelen mesterek előtt vizsgát tettek (Linzbauer. II. 264. o.). Az 1755-i „Planum regulationis in re sanitatis” a sebészek számára pedig olyan alapot akart teremteni, amelyből a tisztii sebészekként alkalmazandókat külföldön képeztesék addig, amíg nálunk is lesz megfelelő iskola. Ezen cél érdekében mindazoknak, akik a sebészetet gyakorolták, engedélyért kellett folyamodni, az újabbnak személyesen jelentkezni, s az Egészségügyi Tanács előtt vizsgát tenni. A díjat jelentős mennyiségű körmöci aranyban fizették meg. Ettől kezdve magukat a céheket is mindjobban szorította a kormány a jelöltek jobb képezésére. Több külföldön vizsgázott sebésznek adtak engedélyt a letelepedésre olyan helyeken is, ahol céh működött. Az egyik 1761. évi rendelet úgy intézkedett, hogy a vizsgálatot kiállott chirurgus bárhol, akadály nélkül felveendő a céhbe és városi polgárnak, és azután mint ilyen, szabadon vehet vagy nyithat műhelyt. Ugyancsak 1761-ben, augusztus 14-én kelt rendeletével a helytartótanács sebészvizsga tárgyában intézkedett. Linzbauer Codex II. kötetének 382. oldalán található meg ez az intézkedés „Chirurgorum examen” címen.

Concl. Cons. die 17. Aug. 1761. (In seq. Prot. Consinis. Sanitatis dato 14. Aug. 1761).

Et siquidem ars chirurgica non sola emplastri, quod alioquin in magisterium recipi volantibus dispendiosum et damnosum est, confectione, sed ex eo, qualiter quis in examine subsistat? ibidemque scientiae suae specimen adat? metienda et observanda sit; hinc Sua Majestas Caesareo-Regia clementer resolvit; ut imposterum omnes chirurgi in contubernium assummendi, ab emplastri in sortem quasi paradigmatis confectione absolvantur et immunitentur; et sufficiat, si iidem in examine subsistentes pro habilibus et idoneis comperti fuerint. Quam itaque benignam Resolutionem Caesareo — Regiam Magistratui pro notitia et eorum, quorum interest, directione, hisce intimat Regium hoc Locumtenentiale Consilium.

Felmenti tehát ez a rendelet a jelölteket a meghatározott formákhoz kötött tapasz, kenőcs készítése alól, de elméleti vizsgát rendel el az emberi test szerkezetére és a betegségekre vonatkozó ismeretekről. Erre a vizsgára vonatkozóan igen értékes adatok találhatók a debreceni református kollégium könyvtárában. A debreceni borbély-sebész céh ugyanis összeállította az említett rendelet alapján a vizsgaanyagot, és ez több példányban megtalálható a kollégiumi könyvtár kézirat-gyűjteményében (R. 750. a. 2.).

A három példányban található *Examen Chirurgicum* közül az egyik papírburkolatú, kötött példány, amelynek kötéséről azonban kétségtelenül megállapítható, hogy későbbi eredetű. (A kézirat rongálódásait is javította a könyvkötő.) Ez a 26 fóliából álló kézirat kérdések és feleletek alakjában tartalmazza az egész vizsgaanyagot. A címe a következő: „Examen Chirurgicum Quale Ex Intimato Excelsi Consilii Regii Locumtenentialis ad diem 28. Augusti An. 1761. e manato subire tenebuntur omnes ac Singuli in posterum Artis Chirurgicae Candidati qui in Contubernium Nobilissimae Societatis Chyrurgorum Lib. Regione Civitatis Debreciensis adoptari voluerint.”

A második 12 fóliából álló — összefűzött negyedréti papíron írott — példánynak nyolc oldalán van írás. Ez a legnagyobb valószínűséggel Weszprémi Tzanádi István kézírása és csak a kérdéseket tartalmazza. Címe szószerint azonos az előbbiével, de jelzi a kézirat: „Scriptum Debrecini An. 1762.” (1. ábra). Ennek másolata a harmadik példány, melynek végén a regulák után még 39 canon olvasható. Ennek a példánynak utolsó lapján találjuk Buzinkay Györgynek, Debreczen physi-

Examen Chirurgicum,
quale

Ex Intimato Boracii Consilii Regii Locumse-
mentialis ad d. 28. Septembris anni 1762 emanato
Subie tenebuntur omnes et singuli in posterum
arces Chirurgiae Candidati, qui in Consuetudinem
Reverendissimi Senatus Chirurgorum Lib. Regiaeque
Civitatis Debrecinensis cooptari voluerint.

Scriptum Debrecin
An. 1762.

1. ábra. Az Examen Chirurgicum egyik példányának címlapja.
Ez a legnagyobb valószínűséggel Weszprémi Tsanádi István kézírása

cusának approbatióját 1763. szeptember 23-áról (2. ábra). Ez a harmadik példány is egyszerűen összefűzött negyedrért papíron írott és belső lapjának címe: „Sequentur Examinis Quaestiones” (3. ábra).

Approbatio.

Ezen ide való N. Borbély Gáspáról öfve fele-
 gettetet Munkáit, melyet Borbély Kémek
 nek neveznek fogalmatosan megolvasom
 a Cséregionak majd minden kispert, is leg-
 fontosabb Operatiorokat magában foglalón
 igen Bayonos és fontosus Munka, kiváltké-
 a Candidatus Borbély Legényeknek is ere-
 tet fontosus lépésen endin kell a tanonakhat
 erüit. Külömben a Giedben kérem által-
 nak

Debreczen 23.
 IXbis 1763.

Buzinkay György M. Dr.
 és a N. Vaxotnak mofdomi
 Pöf-tienllag

2. ábra. Buzinkay György, Debreczen város physicusának approbatiója

Kinek a munkája, kinek a kézírása az Examen Chirurgicum?

Az Examen Chirurgicum Weszprémi munkái között szerepel Horányi Elek Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum című, Pozsonyban 1775–77-ben megjelent művében (3. kötet 564. o.). A felsorolásban ez a munka az ötödik.

Horányi az 1761-i helytartótanácsi rendeletre is hivatkozik, azonban tévesen április 27-éről keltezi. A három kézirat közül a másodikon ténylegesen először április 28 volt, de azt későbbben más tintával, más írással átjavították augusztusra. (Mindkét másolaton is aug. 28-a olvasható.) Valószínűen az első hibás adat alapján került a rendelet időpontja tévesen Horányi könyvébe. Horányi azonban a napban is téved, mert nem 27, hanem 28 szerepel az Examen címlapján. (Végeredményben pedig a rendelet augusztus 14-én kelt és 17-én jelent meg.) Weszprémi munkái között szerepel az Examen Chirurgicum E. G. Baldinger Jenában, 1768—72-ben, 4 kötetben megjelent Biographien c. gyűjteményes munkájának I. kötetében is. Weszprémi munkájának mondja az Exament Eötvös Lajos a Veszprém c. lap 1866. évi 14. számában megjelent közleményében. A Debreceni Szemlében megjelent tanulmányában Elekes is Weszprémi munkái között említi az 5. helyen az Exament. Nem találjuk azonban az Exament Szinnyi, Wurzbach, Petrik, Wallaszky, Ferenczy-Danielik bibliográfiájában, sem Dezeimeris Dictionnaire historique-jában Weszprémi többi felsorolt munkái között.

Könnyen adódik a gondolat, hogy Horányitól ered az a feltevés, hogy az Examen Chirurgicum Weszprémi műve. Ismeretes ugyanis, hogy Horányit a Memoria megírására a külföldi tudósoknak a magyar irodalmat lekicsinylő nyilatkozatai készítették. Így feltehető, hogy igyekezett jóindulatúan minél több munkát felsorolni. Az Exament azonban már Baldinger évekkel — nevezetesen 9 évvel — előbb megjelent munkája is Weszprémi művei között sorolja fel. Annak a magyarázata, hogy más említett bibliográfiákban nem találjuk az Exament, bizonyosan az, hogy ez a munka nyomtatásban nem jelent meg. Weszprémi utolsó munkájának a Luctus Pannoniaenak első lapján közli műveinek címét, majd a 91. oldalon egyik toldalék a „nyomtatott munkái”-nak jegyzékét. A „nyomtatott” munkák között nem szerepelhetett az Examen. Weszprémi nagy művének, a Succinctá-nak 1774-ben megjelent első kötetében sem szerepel a 205. oldalon felsorolt nyomtatásban megjelent munkái között, de a 206. oldalon Opera inedita cím alatt a

Sequuntur Examinis Quaestiones

- K. Mielőtt a Dorsoból és a Cervicából?
- K. Hogy különböznek hallásunk a Cervicigamból, Siquelből és mindezt?
- K. Mitől lehet Cervicigamból vagy Dorsoból Myeloc Embert mondani?
- K. Minemű nevelésből gyökereitől hall a Cervicigamból felvilágosítani?
- K. Az Ocellon az az: A Cervicigamból csak jövedel Ocellonból a lle Embert leg alhatomaga Habbon Fanny nevelésből oflatatuk fel?
- K. Hogy Ocellon vannak az Embert fejében, melyek azok, miso, ha nével nevelésből mind az az, mullogatuk meg, az jövedel, latta elöl a Cervicigamból sandidantuk, jövedel rendel?
- K. Az Embert Dorsoból való Ocellon Embert Ocellonhat jövedel, latta elöl mind rendel azért nevelésből együtt?
- K. Cervicigamból és Labirintusból való Ocellon Embert nevelésből Ocellon, latta nevelésből mind egy?
- K. Az Cervicigamból vagy Labirintusból Ocellonhat együtt mond meg Ocellonhat az Embertben jövedel jövedel Ocellon, latta nevelésből?
- K. Mit dörög a Cervicigamból?
- K. Mielőtt a Cervicigamból?
- K. Mielőtt a Cervicigamból vagy a Vele?
- K. Mielőtt a Ligamentumból?
- K. Mielőtt a Cervicigamból jövedel elöl a nevelésből Cervicigamból?
- K. Jövedel elöl Ocellonhat, melyek belől az Embert fejében vannak?
- K. Mielőtt nevelésből ill az Embert Cervicigamból?
- K. Az Cervicigamból Ocellonhat együtt mond meg Ocellonhat, az jövedel mind, jövedel, latta elöl?
- K. Melyek a jövedel kúlto nevelés?
- K. Hogy a Cervicigamból nevelés, vannak Ocellon Cervicigamból?
- K. Hogy latta nevelésből mind rendel azért nevelésből Embert nevelés?
- K. Az Cervicigamból jövedel elöl meg azért a Cervicigamból nevelés, melyek a nevelés a jövedel nevelés?

3. ábra. Az Examen Chirurgicum másolati példányának első oldala

nyomtatásban meg nem jelent munkák között szerepelteti (6. Examen Chirurgicum...). Ezt a nyomtatásban meg nem jelent munkáját tehát még 12 év múlva is számontartotta Weszprémi. A Succinctában Horányihoz hasonlóan tévesen áprilisról keltezett a helytartótanácsi rendelet.

Ezek szerint kétségtelen, hogy Weszprémi állította össze az Examen Chirurgicum kérdéseit, a regulákat, s az egyik kézirat, mely csak a kérdéseket és a regulákat tartalmazza, minden valószínűség szerint magának Weszpréminek írása (1. és 6. ábra), de ez a munka nyomtatásban nem jelent meg.

Weszprémi a helytartótanácsi rendelet megjelenésekor már Debrecenben folytatott orvosi gyakorlatot. 1756-ban avatták orvosdoktorrá Utrechtben. Hazatértekor az a kellemetlen hír fogadta, hogy érvényesíttetni kell oklevelét. Ő volt az első, akinek Pozsonyban, a helytartótanács székhelyén újra vizsgát kellett tennie. Perbegg Károly, a helytartótanács főorvosa 1757. április 28-án kiállított bizonyítványa igazolja, hogy a két órán át tartó vizsgát kitűnő sikerrel tette le. Ezután telepedett le Debrecenben. Az Examen harmadik példányának utolsó lapján, amint említettem, találhatjuk Buzinkay György M. D. Debreczen város physicusának approbatióját. Buzinkay 1736-ban, más adat szerint 1737 áprilisában lett Debreczen város physicusa. Nagybányán született. Születési éve ismeretlen; Weszprémi a XVII. század végére teszi, Szinnyei a XVIII. század elejére. 1733-ban avatták a franekeni egyetemen orvosdoktorrá. 1768. március 17-én halt meg Debrecenben. A város akkor kettéosztotta az állást, így Weszprémi és Csapó együtt lettek „az ország legrosszabbul fizetett” tisztiorvosai.

Buzinkaynak az approbatióért a céh 1 dukát aranyat fizetett és az erről szóló feljegyzés megtalálható a debreceni céh diáriumban. A diáriumban az 1708-as évvel kezdődően jegyezték fel a céh vezetői az 1763. évig az eseményeket. A 81. lapon olvashatjuk a következőt: „Dr Buzinkay úrnak examenünknek approbatiójáért adunk egy dukát aranyat, die 29 septembris 763.” (4. ábra). Az approbatiót Buzinkay 1763. szeptember 23-án írta alá és a diáriumban az 1 arany kifizetését 29-én jegyzik be. A kifizetés bejegyzése ugyanolyan tintával

és ugyanazzal az írással történt, mint később Czenky Dániel és Hódos Sámuel aláírása. Ez az írás tökéletesen hasonló az Examen részletes, a feleleteket is tartalmazó, bekötött példányának írásához. És ugyanolyan írásnak látszik a harmadik példány, amely utolsó lapján az approbatio másolatát is tartalmazza. Ezek szerint az első és harmadik számú példányt Czenky Dániel vagy Hódos Sámuel másolta. Hogy végeredményben ki foglalta össze a kérdésekre a feleleteket és ki állította össze a kánonokat, határozottsággal nem állapítható meg. Az approbatióban Buzinkay azt mondja, hogy a céh szedegette össze a feleleteket. Nem szól semmi sem ellene azonban annak a nagyon valószínű feltevésnek, hogy a feleleteket is tartalmazó Exament tanulmányozásra, hozzászólásra Weszpréminek adatta át Buzinkay. Az első bekötött, a feleleteket is tartalmazó példányban levő javítások Weszprémi írásának látszanak. Nem szorul bővebb indokolásra, hogy Weszprémit, még ha nem is volt akkor a város fizikusa, véleményezésre, a feleletek bírálatára kérték fel, hiszen nem sokkal előbb jött haza külföldről, s a helytartótanács főorvosától kapott bizonyítványa, orvosi gyakorlata alapján nagy tekintélye volt.

Az Examen példányai, véleményem szerint, több szempontból igen értékesek. Először azért, mert megismerhetjük belőlük, hogy a XVIII. század közepén mit követeltek, mint magasabbfokú tudást a borbélysebész-jelöltektől. Értékes azonban az írás nyelvi szempontból is. A hivatalos orvostudományt latinul tanították és latin nyelven jelentek meg az orvostudományi munkák, tankönyvek. A borbély-sebészek a magyar sebészi nyelvet őrizték, magyar nyelven vitték tovább a szakmai hagyományokat. (Céhleveleik majdnem kivétel nélkül magyar nyelvűek.) Az Examen is magyar nyelven tartalmazza azt, amit a borbély-sebészeknek könyv nélkül kellett tudniuk. Nyelvi szempontból azért is becses ez a kézirat, mert még a nyelvújítás előtti időből való.

Lássuk, mit tartalmaz az Examen Chirurgicum.

Az első kérdésekben a sebészet fogalmi meghatározásáról van szó és hogy kit lehet chirurgusnak vagy Borbély Mester Embernek mondani. Az Examen soha nem használja a sebész,

borbély-sebész elnevezést, hanem mindenütt borbélyásgról beszél, az exament is Borbély-Remeknek nevezi. A negyedik pont a chirurgus kvalitásairól szól.

1. K. Micsoda a Chirurgia avagy a Barbélyság?
F. A Doctorságnak az az edgyik nevezetes része, mellyben arra taníttatunk, hogy a kézzel külső eszközök és külső Orvosságok által gyógyítható nyavalyák mimódon orvosaltassanak vagy pedig azoknak mimódon lehessen eleit venni.
2. K. Hány dolgokra kell nekünk a Chirurgiában figyelmeznünk?
F. Három dologokra. Először: Kinek s micsodásnak kell lenni a Barbélynak. Másodsor: Micsodás Eszközöket kell néki tartani. Harmadsor: Mesterségének gyakorlása közben minémü Operatiókat vagy Munkákat kell nékie végben vinni.
3. K. Kit lehet Chirurgusnak vagy Borbély Mester Embernek mondani?
F. Az ollyatén orvosló Személyt, ki a nyavalyákat inkább csak kézzel gyógyítja.
4. K. Minémü nevezetes kvalitásoknak kell a Chirurgusban feltalálni?
F. Ezeknek: Hogy serény, gyors, bátor keze légyen és nem reszkető: Jó élesen látó Szeme légyen, bátor szíve nem félszeny és mikor ugy hozza magával a dolog, irgalmatlan is légyen, a Beteg kiáltozásával keveset gondoljon és annak jajgatásatul indíttatván munka közben né hirtelenkedjék, se né késedelmezzék, hanem mindent annak módgya szerént vonnyon, huzzon, taszícson, szurjon, vágjon és égessen. Mindenek felett pedig egy átollyában a Barbélyban megkívántató szükséges dolog az: Hogy az Anatómiában, az Ember boncolásban járatos s költes légyen, tudgya jól az Emberi tagoknak égybe szerkösztetését és annak alkotmányát. Evégre vizsgáltassék meg rövideden a Candidatus Borbély Legény az Anatómiábul illy formán.“

Az ötödik kérdéssel kezdődik a bonctani rész és tart a harmincadikig. A kérdés-feleletes példány bonctani részének néhány lapján más tintával, más írással javítások láthatók. Ez az írás nagyon hasonlít a csak a kérdéseket és a regulákat tartalmazó példány írásához, tintájához, ahhoz az íráshoz, melyről feltételezzük, hogy magáé Weszprémié.

A tapasztalás helyett fontosabbnak tartották tehát már ekkor a bonctani ismereteket. Nemcsak a helytartótanácsi rendelet és az Examen terjedelmes bonctani része bizonyítja ezt. A magyar kálvinistáknak legkedveltebb könyve volt az 1786-ban megjelent, később 20 kiadást megért Szikszay-féle imakönyv. Több nemzedéken keresztül ez volt a legelterjedtebb könyv. Ebben a különböző foglalkozásúak számára készült tanítások is olvashatók. A II. szakasz 16. részének tanítása az „Orvos Doktornak és Borbélynak” szól és a következőképpen kezdődik: „Minthogy ezen két hivatalnak azon egy tüzje vagyon, t. i. az emberi testnek egészsége: azért itt együvé köthetnek; Különbben is együvé voltak ezek kötve régenten, és mind a kettő, egy személytől gyakoroltatott.” Felbukkan tehát a gondolat és törekvés, hogy az eredetileg egységes, de később szétválasztott orvosi és sebészi mesterséget egyesíteni kell. A tanítás első pontja pedig a következő: „A Doktor és Borbély, igyekezze mindjobban-jobban ki-tanúlni, az emberi testnek részeit, össze-foglaltatásit; nyavalyáit, s azoknak okait, megismertető jeleit, orvosságit, s. a. t.” A köztudatba bejutott tehát már akkor a bonctan, a kóros elváltozások ismeretének fontossága és az azokon alapuló gyógyítás jelentősége. Érdeemes összehasonlítani e szempontból az Exament Miskolczi Manuáljával. Ez nem eredeti munka, Norr Erhard német nyelvű munkájának elég gyenge fordítása és tele van babonákkal, vénasszonyos fecsegésekkel, az „égi jegyeknek”, azok „erejé”-nek magyarázataival.

Az Examen arra enged következtetni, hogy elég kiterjedt bonctani ismereteket kívántak meg a borbélysebész-kandidátustól. Ezek a bonctani leírások nem részletesek, nem mélyrehatóak, de azt bizonyítják, hogy a tapasztalás helyett most már a jelölt ilyen ismereteit tartották fontosabbnak. A latin elnevezéseken kívül magyar bonctani neveket is találunk a fejeletekben. Nyelvészeti vonatkozásban is több figyelemre méltó adat található a kéziratban.

A 30. kérdéstől a sebészeti anyaggal foglalkozik az Examen. Tudnia kellett a jelöltnek, hogy „hányfélék a Barbélyásra megkivántató Eszközök?” Kétfélék — olvashatjuk a 31. kér-

dés feleletében — „vagy természeti Eszközök, vagy pedig Mesterséggel készítettett Eszközök.” A felelet arra a kérdésre, hogy „Mellyek a Barbélyásznak természeti Eszközei?” így szólt: „Ez a kiváltképpen való nevezetesebb és hasznosabb eszköze, ha serény, gyors és bátor keze vagyon. 2. Okos serény Legénye, inassa, és körülötte Szolgáló emberek. 3. A Tűz és a világ.” Mesterséges eszközt háromfélet különböztettek meg: „Némelylyek azok közül majd minden nap elől fordulandok: Némelylyeknek ritkábban vesszük hasznát: Némelylyeknek pedig mi csak hírért halljuk, ezeredikben is alig fordul égszer elől.” Felsorolja a 34. felelet a közönségesebb eszközöket, „mellyeket a Barbély Szelenczében magával hordozhat”, a következő felelet pedig a ritkábbakat. Az igen ritka eszközökre vonatkozóan azonban egyszerűen azt találjuk a feleletben, hogy „Azokat a Candidatus idővel Hildánusbul, Aquapendensbul, Scultetusbul, Heisterbul és egyebekbul megtanulhattya midőn holmi ritka casusok magokat elől adgyák.” Valószínű, hogy nem voltak meg a közönségesebb eszközök sem mindegyik barbély-sebész szelenczében. Erre mutat Csapó József debreczeni physicus évekkel később kelt jelentése a város egészségügyi személyzetéről.

A 3. fejezet így kezdődik: „Harmadszor lássuk a Chirurgiai Operációkat.” Ezzel azonban csak egy kérdésben, röviden végez és csak később tér vissza a műtétekre.

A 38. kérdéstől „az Emberi testnek nevezetesebb külső nyavalyái”-val foglalkozik. „Öten vannak azok p. o. A Sebek, Törések, Ficzamodások, Daganatok, Kelevények, vagy Fekélyek.”

A 39. kérdés így szól: „Mit értesz a friss Seben?” Felelet: „Azt értem, midőn az Embernek ép Teste valamely eszköz által kívülrül olly erőszakosképpen megsértetik, hogy a vér kezd belőle folyni.” Azután több gyakorlati kérdés következik. „41. K. Mond meg mint kell közönségesen bálni a friss Sebel, nevezetesen pedig minden különös tagoknak vett Sebeivel, mi módon kell azokat bekötni, mutasd meg rendel, vagy legalább némely nevezetesebb Sebeknek bekötözéseket mutasd meg hadd lássuk szemünkkel itt előttünk?” — „42. K. Midőn valakin Sebet ejtettek s nagyon folya a vére, miképen állítta-

nád azt meg? mutasd meg itt előttünk?” „43. K. Hát akkor mit csinálnál midőn az Arteriát a verő Eret; vagy Nervust, élesztő Inat vagy penig a Tendot, a mocsingos vagy Inas Húst keresztül vágják?” — „44. K. Hát mikor puskával, vagy nyíllal valakit meglöttek mit csinálnál akkor?” „Mit értesz a Contusion?” mondja a 46. kérdés. „Midőn az Ember testének valamely része tömpe hegyetlen Eszközzel ütés, Szúrás, dőfés által vagy egyébképpen meg roncsontatik.” Későbbi kérdések a törésekkel foglalkoznak és az 55. kérdés a következőkre kér feleletet a jelölttől: „Hát különösen meg tudnád-e előttünk rendel mutatni és elől beszélni, hogy mit csinálnál akkor, mikor valakinek bé tört feje koponyája, eltört orra csontya, állkapczája, perez Csontya, karjának, Mellyének, Oldalának, hát gérenczinek, Farának, Csipejének, Könyökének, Czombjának, Térdének, Szárának, Bokájának és ujjainak Csontyai megtörték, mindenikkel különösen miképpen bálnál, tudodé?”

A „kificzamodás” meghatározása, keletkezésének, megjelenési alakjainak, szövödményeinek leírása után arról kér feleletet a 60. kérdés, mint kell kezelni a ficamokat. „Miképpen kell bánni közönségesen minden kificzamodással in genere? és különösen mind egyik mind másik kificzamodott részt miképpen kell helyére visszatenni, és ha vissza tétted, miképpen bánsz az után azzal mindenikkel, nosza beszéld elől rövideden?”

A kórtani rész negyedik fejezete a „Daganatokról” szól: „61. K. Minek mondanád lénni a Daganatot? F. Daganatnak mondom azt, midőn az Ember testének valamely részében a vér és egyéb nedvesség öszve gyűl annyira, hogy természeti állapottján kívül felfúvódni láttatik.” — „62. K. Hány félek szoktak lénni a Daganatok? F. Sokféléknek mondatnak ugyan lénni, de én csak kétféléknek mondom lénni, vagy meleg és tüzes, vagy hideg Daganatok.” — „63. K. Mi módon neveztetnek másképpen a meleg és tüzes s. veres Daganatok?” F. Inflammatióknak, Görögül pedig közönségesen Phlegmonének.“

A suppuratio, az erysipelas, a furunculus, parotis, bubo, carbunculus, anthrax, pernio, gangraena, ustio a tárgya a következő kérdéseknek és feleleteknek. Példaként csak az erysipe-

lassal toglalkozó 68. kérdést emlitem. „Micsoda az erysipelas? F. Magyarul Csúz, németül Rothlauf, midőn az epés nedvesség a bőrben és húspan forr, el annyira, hogy a nagy tüzeesség és terhes fájdalom miatt még a hidég is ki borzogattya, ha meg nyomják fejrlik először, de az után ismét mint az előtt vere-sedik: ha kisebesedik, kifakadozik, vagy persedezik, Orbáncz-nak hívjuk. Az illetén Orbánczos valóságos forró hideglelést, Febris Erysipelaticának, vagy Sz. Antal tüzeének nevezünk.”

A 77. kérdésre: „Micsoda a Carcinoma, a mellyet Déákul Cáncernek hívnak?” a felelet így szól: „Ráknak hívják Magyarul midőn a *Scirrhus* sem el nem oszlattathatik, le nem csende-síttethetik, sem késsel ki nem mettszettethetik, a Sérelmes he-lyen hevülés, pesgés, Szégezés, fájdalom tapasztaltatik, terhe-sedvén a nyavalya, ezek is terhesednek, nem mindenkor egy aránsú daganattya vagyon.” És a következő kérdésre: „Hol szokott inkább a Rák támadni?” így felel az Examen: „Kivált-képpen az Asszonyok Csecsiben szokott eredni, az emberek or-czáján, orrán, és az Asszony rendnek Méhében is.” Kétféle rá-kot különböztettek meg: „egyik titkos és elrejtett Rák, a má-sik kinyílt és kiszakadott Sebbel való Rák.”

A daganatok közé sorolták az oedemat is, mely „hideg és lágy daganat”.

Kár, hogy nincs felelet a 81. kérdésre, mely így szól: „Hallod a Daganatoknak részeit elől számláltatni, meg tudnád már mondani mind égyiknek ókát mibül származhatik, micsoda je-lekkel különböztetik meg égyik a másiktul és mi módon lehet azoknak mindenikét orvosolni, kezd el az elsön végezd az utolsön?”

Figyelemre méltó „A Kelevényekrül vagy is inkább Feké-lyekrül” szóló fejezet égyik kérdése és felelete: „87. K. Micsoda értelemben vagy azokról a Sebes Lábú Emberekrül, kik felől azt mondgyák, hogy öntésbe hágtak, vagy pedig hogy meg-vesztették? F. Ezek a Sebek úgy neveztetnek, hogy *Ulcera Magica* vagy *fascino inducta*, a babonás elméknek költeményei azok, mert természeti okokbul származni láttattnak mind azok a nyavalyák, sem Ördögnek, sem boszorkánynak, azokat tu-

lajdonftani nem lehet: Mivel nékiek annyi hatalom az Is-
tentül nem engedtetett.”

Amint említettem, a 91. kérdésnél tér vissza az Examen újra
a besézi műtétekre és a feleletben felsorolja „a Chyrurgiában
előfordulni szokott nevezetesebb operatiokat”. „Illyenek az Ér-
vágás, Fontanellák csinálása, Amputatio, Trepanatio, Paracen-
thesis, s. a. t.”

A megelőző egyik, nevezetesen a 45. kérdés is műtéttani kér-
dés, mert a gastroraphiáról szól. Akkor azonban a gastro-
raphia alatt azt értették, „midőn az Ember Hasa annyira meg-
sértetik, hogy ki omlik a béli s az után tüvel és czérnával var-
ják össze”. Műtéttani kérdés a 122. is, mely így szól: „A nyúl-
szájú Embernek ajakát rendessen összevez tudnád-é varni?”
Sajnos, feleletet erre a kérdésre nem találunk.

A 92. kérdésre, hogy „Hány rendbéliek ezek a Chirurgiai
operációk”, úgy szól a felelet, hogy „Hatfélék. 1. Ollyatén ope-
rációk, melly a testnek nemcsak égy bizonyos, hanem több
tagaiban is szoktanak végben vitetődni. 2. Egyedül csak az
Ember fejére. 3. Nyakára. 4. Mellyére. 5. Hasára. 6. Kezeire és
Lábaira tartoznak.”

Részletesen tárgyalják a következő kérdések az „Érvágás,
vagy Érnýtás” módszertanát, szövődményeit (5. ábra), a fonti-
culus vagy fontanella készítését, a cauteriumokat („Actuale
cauterium”, „potentiale Cauterium”), az amputatiót, trepana-
tiót. A cauteriumokkal „Az Csontok rothadásának, Fenének,
Ráknak, Scirrhusnak, Carbunculusnak, Sphacelusnak, gombás
húsoknak, Guta Ütésnek gyógyításiban” szoktak élni.

Elő kellett mutatni a jelöltnek fogvonóit is és azokat meg-
nevezni: „Ez a Pellikán, ez a Kecskeláb, ez a Fogtaszító, ez a
golya orru fogvonó s. a. t.” (123. kérdés).

A 130. kérdésben a „Setaceum” készítéséről van szó, a kö-
vetkezőben pedig a „Vesicatorium” alkalmazásáról, javallatá-
ról, majd a „Krisztélyozás“-rol és a „Fecskendezés“-ről.

Úgy látszik, a szóbeli feleleten kívül be is kellett mutatni a
jelöltnek, mint távolítja el az idegen testet a fülből, a szemből
(116. kérdés) és miképpen segít azon, akinek „Torkán Csont,
Hal szálkája, Szilva mag, Tú, Babszem, és több afféle akadt.”

ratióknak külön-különféle nemű és melyik
 azok közül az első?
 F. Az Ervágás vagy Cervicis.
 97. K. Hol és melyik Tagján vannak Ervek az Embernek?
 F. Karján, Kézén, Lábon, Homlokán, Halántékján, nyakán,
 nyakán, és szeméremes részén. s. r. t.
 98. K. De legnevezetesebben hol szokának ervek vagyni?
 F. A Karján és Lábon.
 99. K. Hogy Ervek vannak az Embernek Karján melyek
 szoktak innál megvagyni?
 F. Három Ervek. F. Cephalica, a Főre szolgáló és a ka-
 xomnak hátsó oldalán felgyűl. E. Basilica, a
 karomnak belső és alsó oldalán felgyűl,
 melyet a jobb Karomon Hepaticanak, a
 balra szolgáló Ervek hívják. A bal Karomon
 látót pedig Solenasticanak, Legye, szolgáló
 Ervek néveznek. D. Mediana, középső vagy
 Közve szolgáló Er.
 97. K. Mire mondának Horriá melyik ervek tehes leg bá-
 torosagobbán megvagyni?
 F. Leg bátorosagobbán a Cephalica, az uton
 a Mediana és ritkán valamely vesese-
 lem nélkül a Basilica.
 98. K. Mire valócsak amúgy is, debből az Emberben?
 F. Mire a Basilica alatt nagy vére Er vagyon, a
Dacryaticus Arteria tudniillik a Lata felől
 egy Nervus is, és egy Tendo is, a 2on Livül a
Mediana alatt mind Tendo mind Nervus
 vagyon. A Cephalica alatt pedig, sem Ar-
teria, sem Nervus, sem Tendo, egyen minden.

5. ábra. A kérdés-feleletes példány azon oldala, melyen az érvágást tárgyalja az Examen

A kérdések 143-ig vannak számozva. A 143. kérdésre, amely így szól: „Hiszed-e, hogy a Bábáság a Doktorságnak nevezetesen pedig a Borbélyságnak egy legnevezetesebb része volna?” nincs felelet. Ez a kérdés Weszprémi közreműködésére utal. Ő behatóan foglalkozott a szüléssel is, mely nálunk abban az időben még majdnem kizárólagosan bábatudomány volt. Úttörő volt Weszprémi az első magyar bábakönyv megjelentetésével is. A kérdés-feleletes példányban a 144. kérdés hiányzik, de a 2. példányban megtalálható: „Kit hívnak lyuk-talan Leánynak, Tudnál-é rajta segíteni?” A következő oldalakon számozatlan kérdések találhatók a feleleteket is nagyrészt tartalmazó bekötött példányban. Ezekben különböző dolgokról van szó, közöttük a himlőoltásról. Később a kötéseket tárgyalja az Examen és a különböző kötőszereket, gyógyszereket.

Tartalmazza az Examen a második számú kéziratban a borbélymesterség gyakorlásához szükséges regulákat (6. ábra). Az utolsó kérdés tulajdonképpen felszólítás: „Mond el utollyára nekünk könyv nélkül azokat az ennyihány Regulákat, mellyekre szükséges a Borbélynak Mesterségének gyakorlása közben halgatni?” És azután a következő 10 regulát sorolja fel:

1-ső Regula. Valamint szintén az okos és Tanácsos Fejedelem minden utakat és modokat elébb elkövet s. utollyára úgy nyul a Fegyverhez; Ugy a Doctorságban, de kivált a Barbélyságban is a könnyű orvosságokat kell először megpróbálni, az után kell a keményebb orvosságokhoz, a Vashoz és Tűzhöz nyúlni.

2-dik. Bölcsen mondgya Cicero: A Doktoroknak szokása ez, hogy a kicsiny Nyavalyákat gyenge Orvosságokkal gyógyíttják, de a veszedelmes és Sulyos Nyavalyákban Kemény, és kétszemes kimeneteli Orvosságokhoz is hozzá nyulnak.

3. A terhes nyavalyákban jóllehet kétszemes kimenetele légyenis a dolognak, de jobb valamely probát tenni, mint a beteget egészen vesztében hadni. *Celsus*.

4-dik. Az elnehezedett Nyavalyákban az utolsó Eszközöket kell elől vénni. *Hippocrates*.

5-dik. A Borbély senkivel kegyetlenül ne bánnyon, ha könnyebb uton és módon a dolgokhoz hozzá juthat; annakokáért sem a Sér-

7. Mit hívnak Fegésnek *manente carra*, és *porra sicuti glomera*
avagy *slumiceola*? és mivege valót a zok?

8. Mit hívnak a Turundak és mive valót?

9. Mit hívnak *pubilitusnak* vagy *Speleniunak*?

10. Bántaló elöl és mutat meg zendet először a legnevezetesebb
Fasialat avagy *Fasiliat*.

11. Azon kívül Bántaló elöl meg és mutat meg a *Fasiliának* és
Lethorizet vagy *Delthorizet* és *Vincurabnak* több e-
gyed Nemesi is, hogy miképpen keletkezik az embernek
Lethorizet mindenül *Serchus* rajját, fejei, nyakait, mel-
lyet, Hátait, Kézét, Lábat bekorog?

12. Minemü orvosilagot kell a *Dorbelynak* mindenkor ke-
szten tartani? Bántaló elöl?

13. Mond el a többire néki mint könyv nélkül azokat az egy-
nekhang *Regulalata* melyek szükségesek a *Dorbelynak*
mefersége gyakorlása közben halgatni?

1. Regula. Valen in *Comien* az orvos és tanítosot fejedelmek
alibet utalat és moddat elöb elkövet, is utaltára egy-
a legyevend: úgy a *Dorbelynak* de hiált a *Dorbelynak*
is van is a legnagyobb orvosilagot kell először megpróbálni, ad-
talán kell a legnagyobb orvosilagot a *Vashoz* és a *tihez*
nyulni.

6. ábra. A legnagyobb valószínűséggel Weszprémi írta példánynak az utolsó kérdéseket és az 1. Regulát tartalmazó oldala

vésben, sem az Kőben, s. Arénában Fenében, Rákban, nyomorgókat ki ne messe míg könnyebb orvosságokkal iratható.

6-szor. Mindazonáltal ha a szükség úgy hozza magával, félékeny ne legyen, sé pedig késedelmes, mert a késedelem gyakorta nagy kárt ókoz: ellenben bátor szívé legyen, és mind azokat a beteg körül végbe vinni el né mulassa valamelyek annak megtartására tartoznak. A meg gyógyíthatatlan Tagot el kell mettszeni, hogy az egész testet meg né vesztegesse.

7-szer. A mely nyavalyán nem fog az Orvosság, vassal kell a körül járni; ha a Vas sem használ, tüzzel kell próbálni, ha a Tüz sem használ, az a nyavalya meggyógyíthatatlan. *Hippocrates*.

8-szor. Midőn a Barbélyok a veszedelmes Nyavalyáknak gyógyításában valamely kétséges kimenetelű Eszközökhöz nyulnak — helyben kell azt hadni, ha nincsen más égyéb mód a Beteg megtartásában azon kívül. *Celsus*.

9-szer. Az okos Doctor hozzá sem nyul az olytén Beteghez, akit lát hogy nem életre való, hogy né vádoltathassék arról mintha ő ölte volna azt meg, a kinek szükségképpen Halált kellett látni. *Celsus*.

10-szer. A Hideg igen ártalmas mind a Csontoknak, mind a fogaknak, mind a Nervusoknak, mind a hát gerinczen le nyúló velőnek, mind pedig mindenféle Sebeknek, a meleget pedig nagyon szeretik. *Hippocrates*. Semmiféle kővérséget, vagy olajt nem jó a Csontokhoz értetni.

Az Examen befejező része az approbatiót tartalmazó másolati példányban a „régí Chirurgusok Canonnyai, mellyeket minden Chirugusnak könyv nélkül kell tudni” (7. ábra).

1. Canon. A Praxis olly Operatio, mellynek a Theoriának minden Törvényeivel és Reguláival egyezőnek kell lénni.

2. Nem szóval, hanem a Nyavalyához alkalmas Orvosságokkal áll helyre az egészség.

3. Az esméretes próbált és a jozan okosságal megégyező Orvosságokat az esméretlen és mostan talált Orvosságoknak ámbár híressek légyenek eleiben tégyed.

4. Az Experentia nélkül való Tudomány nem sok hitelt szerez a Betegnél.

5. Aki valamely nagy és dicséretes munkát akar végben vinni a beteg körül, szükséges hogy annak természetét szorgalmatosan megvizsgállya.

Inspirat tisztelet kell próbálni, ha a cút sem dard
 nál, az a nyavalya meggyógyíthatatlan. Hip
ocraticus.

8. Regula Minden a Borbékak a ve. Per. Delmus nyava.
 lyaknak meggyógyításában valamely kézi
 jes hi meggyógyítu ephorázóda nyulnak delu
 De hell art dardni, ha minsten maj egyid most
 a beteg meg terelésében azon kívül Celpus

9. Regula Itt ahol Doctor darra sem nyul az alvóm
 beteged, a hit lát dogy többé nem elatru va.
 lo, dogy né valdialapít orrol, mintda ö alca
 volna art meg, a himek jóváfiatáson da
 láte hellatt latin. Celpus

10. Regula Itt Hindeg igen óvatosság nim a Contato
 mim a Popaknak, mim a Nervusoknak mim
 a Hat gekenczen le nyulo velonok mim pa
 dig mindenféle bebeknek, a malagat pedig
lagyon keratit. Hippocraticus semmitje
 le hóverpiget vagy otajt nem jo a Colleca
 bar érteln.

Kézi Artemis Canon nyomi melveket nim
len Artemis nyomi Könyv nyit hell nyomi.

1. Canon Itt Praxis olth Operatio, melhinek a Deo
riának minden terveimyeivel is Reguláinak
egyezőnek hell lenni.

2. Nem jóval banem a Nyavalyados alkalmatos
Orvosságokkal ill deltrac is egyeteg.

3. Itt epiméletes probato is a nyit alkalmatos meg
egyező Orvosságokat az is nyit alkalmatos mel
való

7. ábra. A másolati példány egyik oldala a Regulákkal és a Canonokkal

6. Az orvosnak tisztí hogy a Nyavalyát meg gyógyicsa vagy a mint a természet engedi jobb állapotba hozza.

7. A Borbélynak serény kezűnek, szorgalmatosnak kell lenni, nem csak könyvekből Tudosnak.

8. Aki az Operatiokat nem látta, a Tudosoknak a Mesterségről valo Tudományát szorgalmatosan nem halgatta, csak azért, hogy sokat olvasott Nagy Borbélynak tartya magát, meg csallya magát és szémtelen.

9. Semmi dicséretre méltó dolgot nem cselekszik a ki nem tanu-lással és szorgalmatos gyakorlással, hanem pénzelt szerzi meg a Mesterséget.

10. Még a legveszedelmesebb nyavalyákban is a beteget biztatni és vigasztalni kell.

11. A betegnek az Orvosokat és Chirurgusokat gyakran változ-tatni nem könnyebségére hanem kárára vagyon.

12. Hosszal is a nyavalya nem kell oda hadni a beteget.

13. A nagy ereknek nagy sebei halálosak.

14. Minden Contusiot Suppuratoria kell siettetni.

15. Aminémű a Nyavalya ahoz illendőnek kell lenni az Orvos-ságoknak nem ellenközőnek.

16. A Száj Mennyezete Csontyának abscessusát mindenkor ve-szedelmes rothatságot okoz.

17. A vér folyást a meleg öregbiti, a hideg akadályoztattya és szünteti.

18. Minden Inas részeknek Sebjeikhez olly vékony és hathatós Orvosságok kívántatnak, amelyek a Nyavalyának fészkeire lé has-sanak és azt fel felé huzzák.

19. Akiknek a Lába szárán seb vagy fekély vagyon azoknak sé állani, se ülni, se jární nem kell, hanem ágyban nyugodni.

20. A tiszta fenekű fekélyeknek minden csipő Orvosságok vesze-delmessek.

21. A kificzamodott csontokat ha meg akarod gyógyittani, égy mástul el huzd és ugy téd helyre.

22. A nagy Gangraena csak vasat kíván.

23. Minden mérges állatoknak szurásai, marásai, veszedelmesek.

24. A Thoráxnak Sebjei csakhamar meg gennyeségesednek.

25. A kik Sebben estenek hamar meg akarnak gyógyulni, gyenge és vékony eledellel éljenek.

26. A veszett vérűek ha nyavalyában esnek nem könnyen gyo-gyulnak meg.

27. A kerek száju fekélyeket ha más formára nem hozod bé nem gyógyíthatod.

28. A kiknek fekélyei körületi veressek, orbánczosok azokat alol purgálni kell.

29. A csecs szoposóknak a Sirás hasznos, mert az mind exercitatio mind excretio helyett vagyon.

30. A szomorúság senkinek nem használ, hanem csak a kővér nagy hasu embereknek.

31. A heverés, tunyaság a természeti melegséget kioltja.

32. A rossz természetű fekély erős orvosságot kíván.

33. A ferdő a nedvességeket megvékonyítja folyová teszi és gyenge izzadást okoz.

34. A hideg természetű betegségek a véneknek veszedelmesek, nem is könnyen gyógyulhatok az ifjakban nem olly ártalmasok

35. A munkás és magokat gyakorló Emberek ritkán betegek.

36. A nedves természetű Embernek kevés eledel de gyakorta való purgálás kívántatik.

37. A meleg természetűek a hideg természetűeknél a betegség veszedelmesebb, a benne lévő tűznek hathatossága miatt.

38. A fekélyekből kifolyó genyesség, ha az hamu szín forma könnyen folyo és mindenütt egyenlő dicséretes.

39. Ha valami megveszett részt az egeszéstül elakarsz vágni égszer vágj, ha többször a Regula ellen vétkezel.

Arra vonatkozólag, hogy az Examen a gyakorlatban ténylegesen bevált-e, illetőleg ennek alapján tettek-e vizsgákat, nincs adatunk. Ismeretes Weszprémnek egy 1765. január 19-én kelt bizonyítványa, amelyet Magyary-Kossa Gyula ismertetett és közölt hasonmásban. Magyary-Kossa ezt a bizonyítványt egy ó-könyves gyűjteményben találta. Azt írja, Weszprémi idejében az volt a szabály, hogy a sebész-jelölt, ki valamely városban le akart telepedni és az ottani sebész-céh tagjává lenni, előbb köteles volt a városi fizikus előtt vizsgát tenni.

Az említett bizonyítvány a sebészvizsgát elrendelő 1761. évi utasítás után három és fél év múlva kelt. A bizonyítványban említett vizsgatételek még sorrendjükben is az Examen-re emlékeztetnek. Weszprémi akkor még nem volt a város fizikusa, csak három év múlva Buzinkay halála után lett az, s azért hivatkozik valószínűleg a bizonyítványban a „Tekint. N. Ta-

náts rendelése"-re. Lehet, hogy ilyen vizsga több is volt és a jelölteknek a vizsgára való készüléskor az Examen szolgált vezérfonalul, adatunk azonban erre nincs.

Nem sok ilyen vizsga lehetett már, hiszen nemsokára eljuttott a sebészek képzése ahhoz a jelentős fordulóponthoz, amelyet a nagyszombati egyetem orvoskarának felállítása jelentett. A sebészetnek mindjárt kezdetben rendes tanszéket állítottak, az orvostanhallgatókat pedig 1786-tól kezdve kötelezték a sebészet hallgatására. 1770-től már a hivatásos sebészeknek is alkalmuk volt az egyetemen képezniük magukat, és ott hallgatták a bonctant, az elméleti és gyakorlati sebészeti eszköz- és köttant. Sőt az 1770-ben megjelent Generale Normativum in Re Sanitatis előírta, hogy sebészeti gyakorlatot csak az folytathat, aki egyetemen tett vizsgát. Így azután 1770-től 1780-ig a nagyszombati egyetem már 211 sebész-mesteri oklevelet adott ki. Csokonay József, a költő apja is Nagyszombaban tett vizsgát, miután a debreceni céh 1771-ben a tanács akaratából felvette tagjai közé. Az újabb nemzedék mind magasabb képzettséget és képesítést nyert. Az orvosdoktorok is kénytelenek voltak megszerezni a sebészi képesítést, hogy a feltörő képzett sebész-nemzedékekkel felvehessék a versenyt. A borbély-sebészek működése mind jelentéktelenebb lett és a céhek élete már csak lassú elmúlás volt. Az elmúlás akkor kezdődött meg, amikor a céhek elvesztették legerősebb fegyvereiket: a mesteravatás és a numerus clausus jogát. Az 1774-ben kiadott helytartótanácsi rendelet arra hivatkozott, hogy a borbély-sebészek már csak beretválni és haját vágni tanulnak, nincsenek bonctani ismereteik, sebészetet nem tudnak, és ezért kötelezte a mestereket, hogy ne csak inasaikat oktassák, hanem maguk is tanuljanak. Ez a rendelet arról is intézkedett, hogy azontúl a legényavatót előzetes bonctani elméleti vizsga alapján a megyei fizikus végezze és ellenőrizze a mestert az inas egész tanulási ideje alatt. Az ilyen intézkedések tulajdonképpen megszüntették a céhek létalapját. Megmaradtak még azok a múlt emlékeként, de az egyetemen nevelt magisterek, a későbbi sebész-mesterek, polgári sebészek (patroni chirurgiae), a sebész-tudorok nem voltak már a régi céhbéliek utódai.

Voltak hibáik a magyar borbély-sebészeknek, de tagadhatatlan, hogy nagy érdemeik is: nemes hagyományokat ápoltak és őrizői voltak a magyar sebészi nyelvnek. Ők is azt tették, mint Mikes Kelemen, akiről Ady azt írja: „megmenteni tisztaságát, becsületét, a kemény, szegény, de szűz és erős magyar nyelvnek századokra”.

Irodalom

1. Elekes Gy.: Előadás a Debreceni Orvosegyesületben 1944 febr.
2. Ernyei József. Orvosi Hetilap. 1927, 189. o.
3. Fekete Lajos: Történelmi Tár 1878. 87. o.
4. Magyary-Kossa Gyula: Orvosi Hetilap 1940. 348. o.
5. Magyary-Kossa Gyula: Magyar Orvosi Emlékek IV. 65. o.

РЕЗЮМЕ

В году 1761. местное властительство приказало, что хирургипарикмахеры должны экзаменоваться с хирургическими и анатомическими знаниями — вместо опытности варения пластырей. Экзаменационный материал был составленным „Хирургическом Цехом“ города Дебрецен. Veszprémi Tsanádi István, физик города работал над составлением. В рукописи сохранённое произведение опубликуется в этом очерке.

Zusammenfassung

Der Statthaltereirat hatte im Jahre 1761 angeordnet, dass die Barbier-Wundärzte statt des Pflasterkochens aus anatomischen und chirurgischen Kenntnissen zu prüfen sind. Die Zunft der Wundärzte in Debreczen hat unter dem Titel Examen Chirurgicum den Stoff der Prüfung zusammengestellt. Diese Zusammenstellung besorgte der Stadtphysicus von Debrecen, namens Stefan Veszprémi Tsanádi. Die Abhandlung befasst sich mit dem uns erhaltenen Manuskript des Werkes.

A MATERIALISTA IRÁNYZAT KIALAKULÁSA A MAGYAR ORVOSTUDOMÁNYBAN

Írta: Dr. HAHN GÉZA (Budapest)

A XIX. század közepén ugrásszerű fejlődés jelentkezik az orvostudomány történetében. Ez az ugrás egyrészt a természettudomány hatalmas kibontakozásával kapcsolatos. A múlt század ötvenes éveiről írja Engels: „Ugyanebben az időben... a tapasztalati természettudomány olyan lendületet vett és oly ragyogó eredményeket ért el, hogy ezáltal lehetővé vált nem csupán a XVIII. századbéli mechanikus egyoldalúság teljes leküzdése, hanem a különböző kutatási területek (mechanika, fizika, vegytan, biológia stb.) között a természetben magában fennálló összefüggések kimutatása révén, maga a természettudomány is tapasztalati tudományból elméleti tudománnyá, a nyert eredmények összefoglalásával pedig a materialista természetismeret rendszerévé változott át.” (Engels: A természet dialektikája, 207. o.)

A természettudományok elméleti megállapításaira támaszkodva az orvostudomány is előlép a spekulációkból, az utóbbi helyét a kísérletek és induktív következtetések foglalják el. Az orvostudomány ugrásszerű fejlődése azonban egyszersmind válasz is volt a tőkés urbanizáció és industrializáció által felvetett problémákra, amelyek elsősorban a higiénia és járványtanra vonatkoztak.

Az orvostudománynak a természettudományos alapokra való helyezését elsősorban három korszakalkotó felfedezés tette lehetővé: a sejt felfedezése, az energia megmaradási törvényének

felfedezése és Darwin fejlődési elmélete. E felfedezések megkönnyítették annak a felismerésnek útját, hogy az ember normális és kóros életműködései természettudományos módszerekkel tanulmányozhatók, kísérletileg reprodukálhatók, tehát megismerhetők.

Az élettan és kórélettan jelentős eredményeket ért el e korban, elegendő, ha Magendie, Claude Bernard, Brown Séquard, Carl Ludwig, Johannes Müller, Virchow, Traube kutatásaira gondolunk. E kutatások azonban csak ott jártak eredménnyel, ahol a kutatók szemléletükben és módszereikben a materialista szemléletre támaszkodtak.

Rá kell azonban mutatnunk, hogy e kutatók nem voltak következetes materialisták, sokszor éppen a legdöntőbb kérdésekben idealista álláspontot foglaltak el. Ennek oka egyrészt az volt, hogy nem tudtak teljesen szakítani az előző korszakok idealista nézeteivel, főleg az ismeretelméleti vonatkozású kérdésekben. Másrészt csak a Vogt, Büchner-féle mechanikus és amellet metafizikus materializmusra támaszkodtak, amely nem ismerte fel egyrészt az élettelen és élő világ, másrészt az állatvilág és az ember közötti minőségi különbséget. A mechanikus materializmus korlátozott jellege következtében feneklett meg Helmholtz kutató zsenije az agnoszticizmus zátonyán, ennek következtében húzott éles határvonalat Johannes Müller az érzékszervi reakciók fajlagosságának formájában a környezet és szervezet közé, ennek vulgármaterializmusnak metafizikai jellege következtében tagadja Virchow a szervezet egységét, a szervezet egységes működését biztosító rendszer létezését.

Éppen ezért a sok részletfelfedezés ellenére nem alakult ki olyan elmélet, amely az emberi szervezet normális és kóros életműködéseinek összefogó magyarázatát adta volna és ezáltal útmutatást nyújthatott volna az orvostudománynak és az orvosi gyakorlatnak az egészség megőrzése és helyreállítása terén. Jellemző, hogy maga Virchow is hangsúlyozta, a cellulárpatólógia nem alkalmas arra, hogy útmutatást nyújtson a terápia számára.

Csakis napjainkban, midőn a dialektikus materializmus alkalmazása az orvostudományban, elsősorban a pavlovi tanítás

formájában, lehetőséget nyújt az emberi szervezet normális és kóros folyamatainak értelmezésére, válik valósággá az az elképzelés, hogy az orvostudományt teljes egészében természettudományos alapokra építsék és a terápia okszerű jellegét az orvostudomány minden területén biztosítsák.

Az orvostudomány ma újból minőségi ugrás folyamatában van, amelyet elsősorban a pavlovi tanítás alkalmazása jelent. De éppen mi, e fejlődésnek a szemtanúi, tudjuk értékelni és elbírálni azoknak a kutatóknak tevékenységét, akik munkája az orvostudomány előző ugrásszerű fejlődését hozta létre. Okulhatunk munkájuk értékes részleteiből, de hibájukból is. Munkásságukat elemezve láthatjuk, hogy megtorpanásukban milyen nagy szerepet játszott a valóságot legjobban visszatükröző világnézet, a dialektikus materializmus hiánya.

A következőkben azzal a magyar orvostörténeti korszakkal kívánunk foglalkozni, amelyben a természettudományos alapon nyugvó orvostudomány eljutott hazánkba. E korszak orvosi irodalmából idézzük a materialista szemlélet megnyilvánulásait, rámutatva ugyanakkor a mechanikus materializmus alkalmazása által előidézett következetlenségekre és hibás elgondolásokra. A természettudományos alapokon nyugvó orvostudomány meghonosodása hazánkban 1860 és 1880 között következett be.

A materialista orvostudomány csakhamar termékeny talajra talált hazánkban is. Elsősorban az az orvoscsoporthoz tartoztak, akik a szabadságharc bukását követő elnyomatás éveiben Balassa körül kialakult: Markusovszky Lajos, Semmelweis Ignác, Korányi Frigyes, Jendrassik Jenő, Balogh Kálmán, id. Bókay János, akikhez később Fodor József és Hógyes Endre csatlakozott.

A haladó eszmék iránti hajlamosságuk két forrásból táplálkozott: a nemzeti önállóságra való törekvés fűtötte őket, amely a szabadságharc bukása után kényszerű módon a politikai síkról inkább a kulturális síkra tevődött át, másrészt egy akkor még felfelé törekvő társadalmi osztály, a polgárság tagjai voltak és így szükségképpen a társadalmi haladás hívei is.

Markusovszky az 1857-ben megalapított Orvosi Hetilapban leszögezi:

„...életre való műveltség pusztán kívülről nem jöhet és nem jött soha, hanem, hogy önálló műveltség, valamint másutt, úgy hazánkban is csak nemzeti alapon és nemzeti nyelven fejlődhetik és virágozhatnak föl, sőt, hogy más népek szellemi műveit csak akkor vagyunk képesek teljes becsük szerint méltányolni és értékesíteni, ha irányukban a közös szellemi kincseket illetőleg nemcsak a vevő, de az eladó szerepét is kölcsönösen viseljük.“

A társadalmi haladással, vagyis abban az időben az ország kapitalista fejlődésével szemben tanúsított álláspontjuk jól ki-domborodik abban az emlékiratban, amelyet Balassa, Korányi, Markusovszky és Jendrassik Jenő 1868-ban a közegészségügy rendezésével kapcsolatban a kormányzat elé terjesztett.

„S valamint most, úgy a régi korban is szintén csak azon népeknél találjuk különösen kifejlődve az ember egészségét biztosító törvényeket, s az annak kellékeit kiállító, részben csodálatra méltó műveket, melyek az emberi cultura előbbvitelére leginkább hivatva voltak. Mindezen intézmények azonban még fogalmaikban is elvesztek a középkori tudatlan és dogmatikus világnézet uralma alatt, a lakosságot tizedelő járványos kórok isteni csapásnak, vagy ördög művének, gyógyszerüknek pedig a vezeklés és ostorozás tartatott. A felebaráti keresztény könyörület legfeljebb is a már betegeket vette jószándékú, de tehetetlen ápolása alá; praeventiv, közegészségi szabályok még csak nem is sejdítettek.

De az újkor nem foglalhatta el azonnal a parlagi tért az egészség fenntartása érdekében. Erre sem természettudományi ismeretei sem műveltsége, sem az állam és társadalom akkori szerkezete és szelleme nem képesítették. Mielőtt ez megtörténhetett volna, az ébredő emberiségnek előbb túl kellene emelkednie a középkor szülte elveken, irányokon és nézeteken, fel kellene szabadítania a lelkiismeretet és meggyőződést, teremtenie tudományt, azután pedig elfoglalnia ezen meggyőződést és tudomány követelte tért a polgári, egyházi és politikai élet körében.

Míg a népek emberi méltóságuk és szellemi szabadságuk visszaszerzése véget életre-halálra küzdeni kényszerültek, addig nem volt s nem lehetett sem érkezésük, sem tudományuk az egészséges élet törvényeit, s ezen élet nemzetgazdászati becsét kutatni vagy annak

föltételei létesítéséről gondoskodni. Biztosítva kellett lenni előbb az államban e jogoknak, magának az államnak pedig, miután az egymással elentétben álló érdekek küzdőtere, a fejedelmek és szabaddalmazott osztályok dominiuma lenni megszűnt, minden emberi érdeket egyaránt védő intézménnyé, valódi közületté kellett alakulnia; a vagyonnak, műveltségnek elterjednie, a békének becses malszttá válnia.“ (OH. 1868. 11. sz. 190—191.)

Láthatjuk e sorokból, hogy Balassáék a polgári államot osztályok felett álló intézménynek tekintették, amely minden osztály érdekeit egyaránt tekintetbe veszi, a polgári demokráciát pedig olyan rendszernek, amely minden egyén anyagi és kulturális felemelkedését biztosítja. Elgondolásaikban megnyilvánulnak azok a korlátok, amelyeket a polgársághoz való tartozásuk állított elénk és amelyek meghatározták az orvostudomány filozófiai alapjaival kapcsolatos magatartásukat is.

A materialista gondolkodás különböző megnyilvánulásait bőven megtalálhatjuk az Orvosi Hetilap 1860 és 1880 közötti évfolyamaiban. E megnyilvánulásokra számos alkalommal a Gyógyászat című lappal való polémia szolgáltatott alkalmat. A Gyógyászatot 1860-ban alapította Poór Imre, a bőrgyógyászat magántanára, aki Czermák professzornak, a nagy cseh fiziológusnak, a hazai élettan úttörőjének ügyével kapcsolatosan kilépett az Orvosi Hetilap szerkesztőségéből. Ettől fogva a két lap állandó harcban állott egymással, e harcról Gyóry Tibor külön cikket írt, anélkül azonban, hogy kimutatta volna annak mélyebb hátterét.

Anélkül, hogy a Gyógyászatban megjelent számos cikk értékét, sőt sokszor haladó jellegét kétségbe vonnánk, meg kell állapítanunk, hogy a Gyógyászat nyújtott lehetőséget a klerikális reakció számára a materialista irányzat elleni kirohanásokra. A Gyógyászat szerkesztősége külön tárcában üdvözölte Hyrtl támadását a materializmus ellen és „félszeg bölcsészeti rendszernek“ minősítette azt az irányzatot, amely szerint „a tenyészéleti és szellemi működés az anyagi erők szülöttei“. (Gy. 1864. 43.)

Az Orvosi Hetilap mellett főleg Jendrassik Jenő és Balogh Kálmán művei szolgáltattak anyagot az 1860 és 1880 közötti

időszak materialista jellegű orvostudományi irodalmának tanulmányozásához.

A materialista alapon álló orvostudománynak elsősorban az idealizmus legcsupaszabb megnyilvánulásával, a fideizmussal kellett megküzdenie.

A XIX. században az egyház már nem szállhatott szembe a tudománnyal máglyával, inkvizícióval, mint az előző évszázadokban. Most már arra törekedett, hogy a maga ideológiáját becsempéssze a természettudományokba, nehogy azok az alapvető kérdésekben számára kedvezőtlen következtetésekbe tervedjenek. Nem véletlen, hogy a múlt századbeli materializmus legnagyobb térfoglalásának idején nagymértékben felszaporodott a természettudományokkal foglalkozó főpapok száma. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlésein, amelyek a század első felében a tudományos haladás jelentős fórumai voltak, a század második felében mind gyakrabban ülnek főpapok az elnöki székben, ami természetesen a gyűlések tudományos színvonalát is befolyásolta. A győri vándorgyűlésen például dr. Kruesz Krizosztom pannonhalmi apát a következőket mondja az egybegyűlteknél:

„a természetbúvárnak nem jó távozni a vallás irányító fénytől... Kutassatok! de maradjatok szoros feladatok mellett és ne kalandozzatok át az idegen területre, melyen minden bizonnyal tévedni fognátok.“ (A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Győrről tartott XVII. Nagygyűlésének történeti vázolata és munkálatai 1875. 103. o.)

A gyűlés résztvevői nagy tapsal üdvözölték a beszédet, és mint az Orvosi Hetilap megjegyzi, bizonyára nem gondoltak Galileire és a többi tudósra, kinek korszakalkotó munkálkodásaival szembe az egyház annyi akadályt gördített. (O. H. 1874. 688. o.)

Markusovszky nem volt ateista, sőt a vallásnak nagy jelentőséget tulajdonított, de a tudomány szabadságára vonatkozó meggyőződése késztette arra, hogy lapjában olyan cikkek megjelenését is megengedje, amelyek határozottan szembefordultak a vallási tévtanokkal.

Valószínűleg Balogh Kálmán tollából erednek a következő sorok:

„Mert csak akkor lehet a felvilágosodás haladását biztosítottnak tekintenünk, ha az ember nagyobb tömege nem önkényes kinyilatkoztatások és a további fejlődésre alkalmatlan elvek után indul, vagy elvtelenségben tengődik, hanem annak a természeti voltáról és az ebben nagyban működő tényezőkről, valamint ezeknek úgy egymással, mint a belőlük folyó eredményekkel való viszonyairól jó felfogása leend. Nem szenvedhet kétséget, hogy midőn ezen óhajtott, bár még elég nagy távolban lévő időpont bekövetkezett, a társadalom a mostanától sok tekintetben különböző alakot fog ölteni, melyet egészbenvéve tökéletesebbnek vagyunk hajlandók tartani s éppen ezért örömmel tekintünk minden törekvésre, minden cselekedetre, mely ezen irányban hatni akar, hatni tud, illetőleg valóban hat is“. (O. H. 1868. 13.)

E tárcarészletet nemcsak antiklerikalizmusa miatt idéztük. Harcos pártossággal bírálja az elvtelenséget is. A világ megismerésével kapcsolatosan felhívja a figyelmet a kölcsönös összefüggésekre. A tudománynak és felvilágosodásnak elterjedését a társadalom minőségi megváltozásától, fejlődésétől teszi függővé. Nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy nemzetközi vonatkozásban is alig akad ebben a korban oly írástermék, amely a marxizmus, a dialektikus materializmus tanításait ennyire megközelítené.

De meg kellett szabadulnia a materialista orvostudománynak a természetfilozófia terméketlen spekulációitól is. Balassa tanári székfoglalójában már 1843-ban leszögezi:

„Elvünk, hogy a törvényeket szerkesztő és gondolatokat teremtő ész az életből és csak innét vegye tárgyait. (O. T. 1843. 16.)

A természetfilozófia és a XVIII. század mechanikus materializmusának termékeként legszívósabban a különböző erők elgondolásai tapadtak meg a tudományos gondolkozásban.

Pólya József, akit az elhunyt Rapaics akadémikus véleményem szerint tévesen minősített a materializmus hazai úttörőjének, „Közegészségügyi bölcelet” című tanulmányában a következőket írja:

„A természetben általában két erő működik, egyik a szellemi, másik a testi. Szellemi erő fensősége: Fensőbbisége azon tényben

tűnik ki, hogy a testi erőt saját egyéni alakja fenntartásában szolgáljává teszi.“ (Gy. 1868. 15.)

Az „Orvosi Hetilap” tárcaírója Schleiden német botanikusnak a materializmus ellen írt könyvét ismertetve a következőket írja:

„A jelenkori irány, melynek a nagymérvű vívmányok és az ezen alapuló emberi haladás létezésüket köszönik, azon egyszerű természeti törvény, hogy az erő anyaghoz van kötve s minden működés ilyen erő által nyilvánul. Ez az anyagiasság (materializmus). Sokan kárhoztatják ezt, ócsárolják s szavakkal megdönteni akarják. Kába törekvés, mely csak ellenharcosok megdölgondolatlan-ságát bizonyítják, kik az anyagiasság megdöntése által nem kevesebbet akarnak, mint felfogatni az egész mindenséget. Megfontolatlanabb igyekezet, mint midőn a gyermek évezredek rohamaival daczoló szirteket ráhányt borsószemek által akarna dönteni...“ (O. H. 1863. 31.)

Igen behatóan foglalkozott ezzel a filozófiai jelentőségű kérdéssel Jendrassik Jenő az élettani előadásokhoz tartott bevezetésében. Megállapítja, hogy az „anyag” és „erő” fogalmának felállításánál az emberi gondolkodást sajátlagos érzéki felfogásunk vezette.

„A bölcelet azonban nem állapodott meg e pusztai fogalmak felállításánál, hanem átcsapva az ontologizáló metaphysikának korlátlan terére, az elvont fogalmakból önálló lényeket alkotott magának, azokkal nemcsak magát ámitva, hanem időszakonként tévútra vezetve még a természetbúvárlatot is...

Már pedig teljesen hatástalan anyag nemcsak reánk nézve felismerhetetlen, hanem az összes természet irányában is teljesen közömbös volna, tehát nemlétezőnek volna tekintendő és a fogalom, mely azt mégis létezőnek állítja, magában ellenmondó, mert nemlétezőt létezőnek állít.

De szintűgy magában fennálló erőt sem találunk sehol, hanem egyedül azt tapasztaljuk, hogy hatást csak testek gyakorolnak egymás közt és egymás irányában...“ (Jendrassik Jenő dr.: Bevezetés az élettani előadásokba. dr. Jendrassik Jenő tanár hátrahagyott iratai, összeállította: dr. Jendrassik Ernő, Budapest 1891. 90—91. o.)

„Így az u. n. vegyülettani rokonságok törvénye, vegyületrokonsági erőnek is nevezhetett el, vagy a fénytörés törvénye helyett szó

van sokszor az átlátszó közegeknek fénytörő erejéről; ily értelemben veendő a tapadási, a hajlandósági erő stb. De tagadhatatlan, hogy ez elnevezések sok balfelfogásra adtak és még folyton adnak alkalmat, és helyesebb volna, ha az „erő” szónak ez értelmű használata teljesen mellőzötnék...“ (U. o. 78. o.)

Vessük össze a fenti megállapításokat Engels megállapításával: „Ha tehát a mozgás egyik, vagy másik okát erőnek nevezik, ez a mechanikának, mint mechanikának nem okoz kárt, de hozzászoknak ahhoz, hogy ezt az elnevezést a fizikába, a vegy-tanba és a biológiába is átvigyék, akkor pedig elkerülhetetlen a zavar.” (Engels: A természet dialektikája, Szikra, 1953. 95. o.)

Engels az „Anti-Dühring” 1885. évi kiadásának előszavában megjegyzi: „... az erővel való szédelgés azonban, amely ellen Hegel harcolt, még Helmholtz 1869-ben tartott innsbrucki beszédében vígan kísért tovább.” (Engels: Anti-Dühring, Szikra, 1950. 12. o.)

Láthatjuk tehát, hogy Jendrassik ebben a kérdésben következetesebb materialista álláspontot foglalt el, mint Helmholtz, akinek befolyása egyébként igen érezhető nála. Teljesen magáévá teszi Helmholtz szimbolum-elméletét az érzetekkel kapcsolatosan:

„De mindennek dacára lehetséges, hogy az érzés, noha az sem azonos azzal, ami keltette, sem nem hasonló hozzá, szolgálhasson mégis a külső behatást sajátlagossága szerint felismerhető jel-képpen.” (Hátrahagyott iratai, 4. o.)

Ugyanerről Helmholtz a következőket írja:

„Én az érzeteket csak a külvilág viszonyainak szimbólumaiként jelöltem meg és nem tulajdonítottam nekik semmiféle hasonlóságot, vagy azonosságot azzal, amit jeleznek.” (Idézve Lenin: Materializmus és empiriokriticizmus, Szikra, 234. o.)

Jendrassik Helmholtz agnoszticizmusát osztja, midőn leszögezi:

„... A tüneményeket csak az okozó tényező viszonyáig követhetjük el, anélkül, hogy amazok lényege is vizsgálataink tárgya lehetne.” (Hátrahagyott iratai, 61. o.)

Ebben a kérdésben tehát Jendrassik is csak a Lenin által „szégyenlős materializmusnak” nevezett nézetig jutott el.

Különös jelentőséget tulajdonítottak haladó orvosaink a vitalizmus, a természettudományi módszerekkel nem tanulmányozható életerő elgondolása elleni küzdelemnek. Az „Orvosi Hetilap” számos tárcája foglalkozik ezzel a kérdéssel:

„A tudományos materializmus nem egyéb, mint a tudománynak azon törekvése, hogy a testnek életműködését az anyagi elemeknek vegyészeti és természettani működésével magyarázza meg.

Így értelmezve illetőleg megszorítva a tudomány materialisticus, vagy tán helyesebben mondva physikai iránya nemcsak jogosult, mert az igazság felderítésén fáradozik, hanem életkérdés az orvostanra nézve, mert ha a szervi működések nem vegyészeti és természettani törvények, hanem egy fensőbb szellemi erőnek hatása szerint mennek végbe, akkor a természettanilag és vegyileg működő szerekre támaszkodó orvostannak meg kell szűnnie s csak azon tan bírhatna jogosultsággal, mely szellemi hatályokkal rendelkezik.“ (O. H. 1864. 32. o.)

Az élet keletkezésére vonatkozó véleményüket is visszatükrözi a következő idézet:

„... a szervi anyagok azon erő segítségével képződnek nem szervi anyagokból, mely éppen a nem szervi anyagok tulajdonsága. Tenyészélet és vegyfolyamat nem ellentétek.“ (O. H. 1866. 16. o.)

Balogh Kálmán Gyógyszertanában (Pest, 1866.) közel jut az élet materialista értelmezéséhez:

„A szervi élet lényege az anyagforgalom, miré mindannak, mivel csereviszonyba léphetünk és lépünk, befolyása van, ennek misége azonban különböző úgy a működő hatány tulajdonságai és mennyisége szerint, mint a szervezet meglévő állapota értelmében“. (3. o.)

Hasonlóképpen domborítja ki Balogh Kálmán az anyagcsere jelentőségét „Az ember élettana” (Pest, 1862.) c. könyvében:

„Az anyagforgalom azonban, mely az anyagfelvételt, ennek áthasonítását és a felhasználás folytán felhalmozódott anyagok kiűszöbölését foglalja magába, az idegműködésektől jogosan oly kevésbé választható el, mint a mozgás.

Az élet mindenféle mozgásban nyilvánul s hol a szervezetben mozgás van, ottan anyagforgalomnak is kell lennie, az idegműkö-

dés pedig a mozgások és anyagforgalom folyamatára éppen úgy be-
foly, mint az utóbbiak reá hatást gyakorolnak“. (I. k. 7. o.)

„A szakadatlanul egymásután és egymásból következő életmű-
kódések folytonosan mozgató erőt vesznek igénybe, mely részint
hőség alakjában az egyénre nézve elvész, részint pedig a test vála-
dékaiban mint feszerő található“ (I. k. 111. o.)

Az idézettek alapján megállapíthatjuk, hogy Balogh Kálmán
a mechanikus materialistákhoz tartozott, mert nem ismerte
fel a minőségi különbséget az élettelen és élő világ mozgás-
formái között. A „feszerő” kifejezés mindenesetre arra utal,
hogy a mechanikai mozgás legegyszerűbb formái, a vonzás és
tasztítás mellett bonyolultabb mozgásformákra is gondolt.

Vizonylag bonyolultabb fizikai mozgásokra vezeti vissza az
idegrendszer működését:

„Az idegfolyam nem más, mint az idegbennéke paránycsoport-
jainak az inger helyéből úgy az agy, mint a környi végek felé
hosszirányban szomszédától szomszédra tovaterjedő lengése; az ideg-
cső bennénekének paránycsoportjai között azonban folytonosan villa-
mosságnak kell kifejlődni: miután ez az élő idegből bármikor is
elvezethető.“ (II. k. 188—189. o.)

Az élő szervezetre, mint „áthasonító gépezetre” (Balogh)
vonatkozó mechanikus materialista elgondolás többé-kevésbé
következetesen kiterjesztik az emberre is.

Ezzel kapcsolatosan meg kell említenünk, hogy az Orvosi
Tárban Rosenfeld (később Rózsai) József már 1847-ben a kö-
vetkezőket írta:

„Ámde az ember csak felső fokra emelkedett állapot, azért létezhet-
tik csak, mert voltak már előtte életműves lények.

Már ki ezen legfőbb lény megismerését tűzte ki célul magának,
annak szüksége van arra, hogy fölkeresse az első sarjzatot, a csi-
rát, melyből annyi fokozatokon keresztül fejlődnek az életműves
lények roppant láncolatának karikái.“ (O. T. 1847. 11.)

Bár az idézett megállapítást nem tekinthetjük önálló tudó-
mányos kutatások termékének, mégis azt bizonyítja, hogy a
természeti fejlődés gondolata még Darwin előtt helyet talált
egyes orvosainknál.

Balogh Kálmán az ember legmagasabbrendű működéseit is materiális jellegű, tehát a tudomány által feltárható folyamatokkal magyarázza. Megkülönböztet érző idegsejteket és úgynevezett elmebeli idegsejteket, amelyek a szürke állományban, főleg az agykéregben foglalnak helyet. Az idegsejtek két csoportja állandó kölcsönhatásban áll egymással:

„Ily módon elemezzünk bármit is, oda jutunk, hogy elmebeli idegsejtjeink csak az érző idegsejtek, az utóbbiak pedig a külingerek által működnek s ezen kétféle sejtek közötti összeköttetést szinte idegcsövek eszközlik

Érző idegsejtek nélkül az elmebeli idegsejtek előtt nem volna a világ, míg ha elmebeli idegsejtek nem lennének, nem találhatnánk összefüggést sehol, hanem a legnagyobb zűrben lennénk mindenre nézve.“ (Az ember élettana, II. k. 398. o.)

Balogh tehát lényegében az agyvelő magasabbrendű működését reflexekre, a külvilág ingereire történő reakciókra vezeti vissza. Igaz, hogy a „reflex” kifejezést nem használja, mint Szecsenov. Az egyszerű reflexeket „átterjedési mozgásoknak” nevezi, melyek mindig a pillanatnyi behatásnak felelnek meg, míg következetesen bizonyos cél elérésére irányzott izomműködések csak az elmebeli idegsejtek által létesülhetnek. Szecsenov nevét egyébként Balogh Élettanában több helyen idézi, de nem az idegrendszerre vonatkozó vizsgálataival kapcsolatosan.

A központi idegrendszer működése Balogh szerint végeredményben fizikai folyamatokból áll:

„... az ottan véghezmenő folyamatok menetére nézve pedig annyit mondhatunk, hogy miután azok csak anyagforgalom következtében jöhetnek létre s mozgatóerőben, izomműködésben nyilvánulnak meg, az egész nem egyéb, mint a feszerőnek mozgatóerővé való átváltozása.“ (400. o.)

Balogh tehát az ember magasabbrendű idegműködését illetőleg nem jutott túl a mechanikus materialista elgondolásokon.

Jendrassik Jenő, amellet, hogy az idegfolyamatok lényegét tekintve is agnosztikus álláspontot foglalt el, figyelemre méltó

tóan közel jutott a beszéd, a nyelv jelentőségének felismeréséhez az ember magasabbrendű működésében:

„... midőn az ember már megtanult úgy saját magára, valamint a kívülé álló környezetére vonatkozó sokféle viszonyt felfogni és azoknak összefüggését megérteni, akkor a nyelv is már oly szójelek birtokába jutott, amelyek mind tágabb körű, egyszersmind azonban mind határozottabban körülírt értelemben fogalmakat fejeznek ki.

Ily fejlettségi fokától kezdve pedig a nyelv már nemcsak az emberek egymás közti közlekedésére szolgál, hanem szolgál az még minden egyes ember saját gondolatainak körén belől is, mint gondolatainak vezérfonala, sőt nagy részben éppen mint a gondolatoknak sajátlagos alaki kifejezése. Mert a szellemi munkának eredményét, amelyhez öntudatunk pillanatról pillanatra változó tartalmának folyamatában eljutunk, csak a nyelv szójeleivel bírjuk maradandóan megrögzíteni és viszont megint az utóbbiak szolgálnak mindannyi támadó pontok gyanánt azon erők számára, melyek öntudatunknak e magasabb, a közvetlen érzéki benyomásoktól elvontabb gondolati körében munkálkodnak...“ (Hátrahagyott iratai. 51. o.)

Az idézett részben hasonló elgondolás nyilvánul meg, bár jóval kezdetlegesebb formában, mint Marx megállapításában: „A nyelv a gondolat közvetlen valósága.“ Sztálin a nyelv ilyen irányú jelentőségét a következőképpen fogalmazza meg: „Bármilyen gondolatok keletkeznek is az ember fejében, csak a nyelvi anyag alapján, a nyelvi kifejezések és mondatok alapján fejlődhetnek és létezhetnek.“ (Sztálin: Marxizmus és nyelvtudomány, Szikra, 1950. 36. o.)

Különös szüksége volt a materialista megalapozásra az ember körtanának. Az előző századokban, de még a XIX. század első felében divó spekulációk a betegségek lényegéről és keletkezéséről csődöt mondtak a gyakorlatban. Különösen meddőknek bizonyultak a természetfilozófiai elgondolások. Ezekhez tartozott az ontológiai irányzat, melyet dr. Eckstein Fridrik, pesti orvos 1842-ben így jellemez: „...a megbetegülés mindenütt nem életműségi állapotnak, hanem valami magában álló dolognak tekintetik, valamely lénynek, vagyis ellenséges

hatalomnak, mely az életműséggel magával harcban áll". (O. T. 1842. 14.)

A kudarcok eredményeként alakul ki az új bécsi iskola szkepticizmusa (Skoda), amely lemond a betegségek lényegének, patomechanizmusának, etiológiájának kutatásáról, főleg a diagnosztikára helyezve a fősúlyt.

Érdekes ezzel kapcsolatosan Bugát Pál álláspontja. „A magyar medicina talpköve” című tanulmányában a következőket írja:

„Részünkről mind a betegségek megösmerésében, mind pedig gyógyításában a legnagyobb pondust az időjárat leglelkiösmeretesebb s legpontosabb és a legszorgalmasabb, a legjobb physical eszközökkel telleyesítendő folytonos szemmel tartására helyezzük azért, mert testünk physical tulajdonainál fogva minden cosmicus és ezek által kormányzott atmosphaericus és telluricus befolyásoknak híven engedelmesskedve, egészségünk állapota magát mindenkor az említett befolyások diagonálisa szerint idomítja.“ „...mi azon hiedelemben vagyunk, hogy két orvos közül az, ki tudományunk minden segédeszközét mellőzvé, egyesegyedül az időjárat és az szulte kórmentő szerint diagnostizál és therapeutizál, az eredményre nézve szerencsésebb leszen egy másiknál, ki a legalaposabb anatomiai, physiologiai előkészülettel földízsesítve a sthetoscopiazálás, microscopiazálás és bonctudományi kórtan legtökéletesebb birtokában van ugyan, de az időjáratra és kórmentőre éppenséggel nem figyel“. (O. T. 1848. 53.)

Kezdetlegesnek tarthatjuk a szerző tisztán empirikus módszerét, a meteorológiai tényezők túlértékelését, de mindenesetre haladóbb álláspont volt, mint a betegségek keletkezésével kapcsolatos szkeptikus, sőt nihilisztikus álláspont. Nem kétséges az sem, hogy az orvostudomány egyik ága sem, tehát a kísérleti élettan vagy kórtan sem mondhat le az orvosi gyakorlat ellenőrző és kiegészítő tevékenységéről, és Bugát javaslata, amelyet tanulmánya további részében kifejt: az összes magyar orvosokat be kell vonni a diagnosztikus és terápiás gyakorlati megfigyelések összesítésébe, a magyar orvostudomány fejlődésének *egyik* mozgó ereje lehetett volna.

Hazai orvostudományunkba sem az ontológiai irányzat, sem a szkepticizmus nem fészkelte be magát annyira, mint a né-

met orvostudományba. Jellemző, hogy még a Gyógyászat is, midőn egy filozofálgató német orvosnak tanulmányát ismertette, a következő megjegyzést fűzte hozzá:

„Neumann szerint a betegség az életerő csökkenése. Tehát a mennyiben az életerőt illeti — metaphysikai valami és így az értelem által föl nem fogható. Neumann ezen határozásával oly idealistának tünteti fel magát, ki azt látszik hinni, mintha eszméinek egyedüli kútfeje az elme volna s az eszme az eredeti, szóval minden, a külvilág csupán látszat. A betegséget nem lehet elvontan képzelni a betegség tárgyától, a szerves testtől, se azt felfoghatatlan valaminek tartani, hanem a szerves test életműködési zavarának ismerni el.“ (Gyógyászat, 1864. 2.)

Ugyanakkor Poór Imre nem látta annak szükségességét, hogy a kórfolyamatok keletkezését valóban tudományos módszerekkel tanulmányozzák. Szórványos tapasztalati adatok spekulatív összekapcsolásával pl. arra a következtetésre jut, hogy:

„... a váltóláz, önszervi hurut, csúz, vérhas, hányszékelés és önszervi lob, kelevény, pokolvar, csalány, sömör, izzag, köszvény, Bright vese, rásztkór közötti oki viszony létezik... a kórfolyamat azon egynek látszik a váltólázban és a nevezett kóralakokban.“ (Gy. 1863. 60.)

Egy alig ismert szerző azon adata alapján pedig, hogy Olaszországban a gyapjúínget viselők nem betegednek meg maláriában, tovább következtet: a lázgerjnek egyik tényezője a test melegének és villamának gyors elvonása. Találónak jegyzi meg erre az Orvosi Hetilap tárcaírója: „Ezen ponttal a szerző azon kor lovagjának vallja magát, melyben az erőt még mint valami az anyagtól független önálló ténytet tekintették.“ (O. H. 1866. 16.)

Ilyen spekulációk mellett azután nem is döbbenhetünk meg Poór azon megállapításán, hogy a természet bölcs rendszere folytán, ahol a környezeti viszonyok valamely betegséget idéznek elő, a természet ugyanakkor megteremti a gyógyítás tényezőit is.

Mindebből láthatjuk, hogy a betegségek anyagi lényegének elismerése egymagában még nem jelentheti a betegség kelet-

kezésének feltárását. Haladó orvoskutatóink a kórtan fejlesztését csak a kísérleti élettanra támaszkodva tartották lehetségesnek. Az Orvosi Hetilap már első számában célul tűzte ki az „okszerű és lehetőleg tüzetes kórbúvárlat” elveinek és eljárásainak meghonosítását, a továbbiakban is kihangsúlyozza, hogy a cél „a sokoldalú orvosi tudományosság élettani gyógytudományra való fölemeltetése”. (O. H. 1860. 11.)

Jellemző, hogy az élettan jelentőségét az orvosi gyakorlat számára Markusovszkyék jobban megértik, mint a német orvosok. Éppen ezért szembeszállnak a német fiziológiai irányzattal, amely „azon iparkodik, hogy magát a nagyobb orvosi közönség elől elrejtse” és a francia, angol fiziológiai irány mellé szegődnek, amely szorosabb kapcsolatot hozott létre a gyakorlati orvostudománnyal. (O. H. 1864. 1.) Igen élénk figyelemmel kísérték hazai haladó orvostudósaink az orosz kutatók, főleg Botkin vizsgálatait is.

A materialista szemlélet világítja meg a haladó orvostudósaink előtt az élettan és kórtan viszonyát is.

„A kórtan előbbre nincs, sohasem lehet, mint amennyire az élettan van...” (O. H. 1864. 14.)

A fenti idézet folytatása pedig a később világhírűvé vált magyar kísérleti orvostudomány történelmi alapját képezi:

„Nevezetesen a boncz és szövettan, az élettan és vegytan a fontosság olyan fokára emelkedik szükségképpen, melyen előbb a klinikai tanítás és gyakorlat csaknem egyedül állott. (O. H. 1864. 14.)

A kórtan funkcionális jellegének és az élettannal való kapcsolatának gondolata erősen érezteti hatását az egyébként Virchow befolyása alatt álló Balogh Kálmánnál is. Kórtanában (Pest, 1865.) a következőket írja:

„Magyar és Erdélyország földét eddig át nem lépve, korunk nagy kórbúváraival személyes érintkezésben nem voltam s így meg voltam ugyan azon szerencsétől fosztva, hogy tapasztalataik igéit, melyeket munkáikból eléggé ösmerek, saját szájukból hallhassam, de más részről ment maradtam azon hatástól is, melyet nagy férfiak környezőikre gyakorolnak, eként pedig kórtani nézeteim alakulásánál minden egyéni befolyástól ment maradhattam.” (IV. o.)

„...a szövethórtan (Cellulárpáthológia) következetes híve vagyok s némi tekintetben talán következetesebb, mint milyenként annak nagymestere a legújabb időben néha mutatkozik.“ (VI. o.)

Balogh önálló gondolkodását mutatja, hogy túljutott Virchow tisztán morfológiai szemléletén:

„A görcsö azonban, vagy inkább a szövetbeli alakelemek görcsövi fürkészése nem képezheti a hórtani búvárlatok netovábbját. A tökély utáni sóvár reményeink legalább avval kecsegtetnek, hogy el fog jönni azon idő, melyben a hórtani jelenséget nem egyedül az alaki változatokkal fogjuk fejtegetni, hanem általunk egyszersmind a parányok természettanának (Molecularphysik) törvényei is fel fognak használatni.“ (V. o.)

A hórtani jelenségek mechanisztikus felfogása, amely Balogh megállapításában megnyilvánul, megmutatkozik Korányi Frigyesnek a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók pozsonyi nagygyűlésen az idegességről tartott előadásában. Az idegesség lényege Korányi szerint:

„az idegrendszer tömeceinek oly rendellenes alkatában fekszik, melynél fogva ezek egyensúlyi helyzetükből rendellenes könnyűséggel kimozdíthatók.“ (MOTVGY. 1865.)

A mechanikus materializmus metafizikai jellegének megfelelően Balogh a betegséget az egyes szervek megbetegedéseivel azonosítja és különösen kihangsúlyozza, hogy sem a humorálpáthológiával, sem az idegrendszernek a betegségben elfoglalt döntő szerepével nem ért egyet. (Kórtan. III.) Ez is példája lehet annak, hogyan gátolja a mechanikus materializmus a betegségre vonatkozó ismeretek továbbfejlődését. még oly kiváló gondolkodó képességgel rendelkező kutatóknál is, mint Balogh Kálmán.

Különösen fontos, közvetlen gyakorlati eredményekben megmutatkozó jelentőségre tett szert a materialista szemlélet a járványtanban. Az előző korszakok a járványok tanulmányozásában a megbetegedési adatok és a meteorológiai viszonyok egybevetésére szorítkoztak. Még az 1866. évi kolerajárvány alkalmával is egy orvos a koleramorbidity és a holdfényváltozások közötti összefüggésről értekezett.

A múlt század közepén, különösen a kapitalista iparosodás következtében zsúfolttá vált angol városokban egyre több olyan megfigyelést tettek, melyek szerint a kolera, tifusz és dizentéria járványok a hulladékok felhalmozódásával, az ürülék hiányos eltávolításával kapcsolatosak. A talajszennyeződés jelentőségének feismerése tükröződött vissza Pettenkofer, egyébként teljesen téves talajvíz-elméletében is.

Haladó orvostudósaink csakhamar csatlakoztak az új járványtani szemlélethez. Az 1864. évi tifuszjárvány alkalmával az Orvosi Hetilap a következőket írta:

„A középkor sötét időszakában a járványok Isten kitanulhatatlan, illethetetlen s meg nem támadható látogatásának tekintettek, melyek a szél szárnyán támadtak s az életrenddel, a lakással s minden egyéb physikai tényezőkkel semmiféle összeköttetésben nem állottak. Természetes, hogy ily nézet mellett a járványok megelőzésének gondolata sem támadhatott fel senkiben, miért azok irtózathatóan pusztíthattak.

Nemde hasonló hibába esnénk most a civilizáció korszakában, ha ignorálva azon tényeket, melyeket a tudomány a fertőző kórok származására és terjedésére eddigelé megállapított és semmibe sem véve azon szép eredményeket, mit másutt e tények alapján létesített intézmények által a közegészség tekintetében elérni sikerült, könnyedén és elegendő ok nélkül a járványok termőjeül oly hatányokat vennének fel, melyeken változtatni és segíteni hatalmunkban éppen olyan kevésbé áll, mint állott a középkornak az általa igaznak vallott aetiologicus mozzanaton.

Azon orvosi vélemény, hogy az uralgó hagymáz-járvány a kedvezőtlen időjárásnak tulajdonítható, nekünk egészen azon jelleggel látszik bírni, melyet az imént válaszoltunk. Oly okból származtatja a kórt, melyen emberi ész és hatalom nem segíthet... és teszi a mai tudománnyal ellentétben... midőn a kórt, a hagymázt tulajdonítja egyszerűen a tág és bizonytalan értelmű időjárásnak, holott ez legfőlebb kedvezhet annak valódi oka, az u. n. erj (bomló állati anyag) szaporább keletkezése vagy hosszabb fennállásának.

Mindenütt azt fogjuk találni, hogy az összezsúfolás, a célszerűtlen építkezés, az üde levegőhiány és rossz szellőztetés, az ürülékek meggyülemlése s a ronda víz azon hatályok, melyeknek azon veszés anyagnak támadását kell tulajdonítanunk, mely akár a küteges, akár a hasi hagymázt előidézi. Ezek pedig mind olyan dolgok.

melyek ellen küzdhetünk, melyeket az emberi ész és akarat legyőzhet.“ (O. H. 1864. 52.)

Balogh Kálmán Kórtanában a hastífusz kóroktanáról a következőket írja:

„Kifejlődését főleg rohadt állati anyagok sajátos terményei okozhatják, ha ezek a bél nyálkahártyájával érintkezésbe jönnek, így pl. ivóvíz által; azon termények továbbá levegőbe felvéve a légzőszervek nyálkahártyájára is hathatnak, messze térbe azonban nem szoktak kiterjedni. Annyiból ragályos, mennyiben hagymázosok ürítékeiből valami a levegőbe felvétetik s ez a légzőszervek nyálkahártyájával érintkezésbe jut, valamint azok a bél nyálkahártyájára közvetlenül szinte hathatnak, mégpedig pl. aként, mint a rohadt állati anyagokra említettem.“ (Kórtan, 341.)

Leszámítva, hogy Balogh a kórokozót és a legyek szerepét nem ismerhette, figyelemre méltó az ivóvíz jelentőségének hangsúlyozása, holott ez a kérdés csak a század utolsó évtizedében nyert végleges megoldást.

Mind a kolera és tífusz járványtanában, mind pedig a településhigiénia terén általánosságban nemzetközi elismerésre tettek szert Fodor József talaj-, víz- és levegővizsgálatai. Bár ezek a vizsgálatok Pettenkofer munkáira támaszkodnak, ugyanakkor a talajvizelmélet tudományos kritikáját is jelentették. E vizsgálatok eredményeként Fodor számos kérdésben a valóságnak inkább megfelelő álláspontot fogadhatott el, mint mestere. Arra a következtetésre jutott, hogy az ivóvíz is szerepet játszhat a kolera és hastífusz terjesztésében. Fodor vizsgálatai nem vezettek olyan eredményekre, amely alapján a talaj és víz szennyeződését a valóságnak megfelelően lehetett volna értelmezni a kolera és tífusz keletkezési mechanizmusában. Ezért azt a hipotézist állította fel, hogy a talaj- és vízszennyeződés csak az egyéni diszpozíciót növeli a kolera és tífusz más úton ható specifikus kórokozóival szemben. E hipotézisben haladásnak minősíthető az, hogy kizárja e két betegség kórokozóinak egyszerűen a talaj rothadási folyamataiból való keletkezését, önnemzését. Megjelöli a kolera és tífusz kórokozóinak felfedezéséhez vezető utat. A fertőzés forrása szerinte magában az emberi szervezetben keresendő:

„A járványtanban bűvárkodó, ha ugyan a typhus és cholera specifikus gerjét fel akarja ismerni, leghelyesebben jár el, ha a beteg ember testét fürkészi. Valószínű, hogy e kutatások a typhus és choléránál is oly microbium nyomába fognak vezetni, a minőt az anthrax-nál tényleg sikerült feltalálni.“ (Fodor J.: Egészségtani kutatások a levegőt, talajt és vizet illetőleg. Bpest, 1881. II. k. 456. o.)

Fodor kísérletei és vizsgálatai azt bizonyítják, hogy orvostudósaink már ebben a korszakban sem elégedtek meg a külföldi kutatási eredmények terjesztésével, hanem saját maguk is végeztek kutató kísérleti munkát, igaz, hogy főleg a külföldi kutatások reprodukciója formájában. Ilyen jellegű kutatásokat Jendrassik Jenő is végzett a légzés mechanizmusával kapcsolatosan. E kutatások eredményeit Balogh Kálmán ismerteti Élettanában.

Ugyancsak jelentős vizsgálatokat végzett Jendrassik Jenő az izomműködés mechanizmusával kapcsolatban. Balogh Kálmán tekinthető a biológiai bakteriológiai kísérletek elindítójának hazánkban, antraxos betegek vérének és pneumoniások köpetét fecskendezte be házinyulakba és megállapította ezen anyagok kórokozó hatását, morfológiai leírást adott a bennük előforduló mikrobákról. Ugyancsak ő vezette be hazánkban a gyógyszer-tani kísérleteket, többek között a higanyvegyületek toxikus hatását tanulmányozta. Ismeretesek Klug Nándornak a szív-működéssel és érzékszervek működésével kapcsolatos vizsgálatai. Mindezen vizsgálatok többnyire megerősítették a külföldön végzett megfigyeléseket.

Teljesen önálló irányú és metodikájú kutató munka volta-képpen a magyar orvostudomány fejlődésének következő korszakában, az 1880 utáni években kezdődik meg, ennek a munkának elindulását Fodor immunológiai és Hőgyes kórtani kutatásai jelzik. Ez az újabb korszak mind a kutatók nagyobb számának, mind munkáinak jelentősége következtében külön tárgyalást igényel.

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, a materialista jellegű, természettudományos módszerekre támaszkodó orvostudomány már a múlt század 60-as 70-es éveiben tehetséges követőkre talált hazánkban.

Haladó orvosainkat a materialista szemlélet jellemezte, bár ez a materializmus mechanikus materializmus volt, annak minden korlátozottságával. Ez a körülmény teljesen érthető, hiszen orvosaink nem támaszkodhattak a marxizmus tanításaira, de még a mechanikus materializmus azon legfejlettebb megnyilvánulásaira sem, amelyek a nagy orosz forradalmi demokratákat, Bjelinszkijt, Csernisevszkijt és Gercent jellemezték.

Ugyanakkor egyes tudósaink filozófiai és szakmai vonatkozásban több kérdésnél haladóbb álláspontot foglaltak el, mint külföldi mestereik.

Ebben a korszakban megindulnak hazánkban is a kísérleti orvostudományi kutatások, amelyek bár főleg a külföldi kutatások reprodukciói voltak, mégis azok eredményeinek kritikáját jelentették.

Mind a saját, mind a külföldi eredmények értelmezésénél már ekkor különös figyelemmel kísérik a funkcionális vonatkozásokat és ezáltal előkészítették a talajt a funkcionális kórtani irányzat kifejlesztéséhez, amelynek megvalósítása Hőgyes Endre, főleg azonban Korányi Sándor nevéhez fűződik.

Irodalom a szerzőnél.

РЕЗЮМЕ

Уже в 60—70 годах прошлого века встречала медицинская наука, опирающаяся на научно-исследовательские методы, талантливых последователей и в нашей стране. Материалистическая медицинская наука усвоилась в первую очередь группой врачей, формировавшейся вокруг Balassa именно: Markusovszky Lajos, Semmelweis Ignác, Korányi Frigyes, Jendrassik Jenő, Balogh Kálmán, id. Bókai János, Fodor József, Hőgyes Endre. Материализм у наших передовых врачей был механистическим, но у некоторых во многих специальных и физиологических вопросах являлся более прогрессивным их зарубежных учителей. Например прогрессивная теория о силе у Jendrassik Jenő, или теория об энергетическом обмене и метаболизме у Balogh Kálmán.

Zusammenfassung

Die auf materialistisch-naturwissenschaftliche Methoden gestützte Heilwissenschaft fand in Ungarn schon in den sechziger und siebziger Jahren des vorigen Jahrhunderts begabte Anhänger. Der Heilwissenschaft materialistischer Prägung schloss sich zunächst die Gruppe der Aerzte an, die nach dem Zusammenbruch des Freiheitskampfes 1848—49, in den Jahren des Absolutismus, sich um Prof. Balassa scharten: L. Markusovszky, I. Semmelweis, F. Korányi Senior, E. Jendrassik, K. Balogh, J. Bókai Senior, J. Fodor, A. Högyes. Der Materialismus unserer fortschrittlichen Aerzte war ein mechanistischer, immerhin vertraten einige unserer Gelehrten auf philosophischem und fachlichem Gebiet in manchen Fragen einen fortschrittlicheren Standpunkt, als ihre ausländischen Meister so z. B. E. Jendrassik in der Frage der Kraft, oder K. Balogh in der Frage des Stoffwechsels und der Energie.

VAS MEGYE KÓRHÁZAINAK (ISPOLÁLY) 700 ÉVES TÖRTÉNETE

Írta: Dr. BENCZE JÓZSEF (Szombathely)

Vas megye kórházainak története nagy általánosságban némiképp különbözik hazánk más vidékeitől és csupán Pozsony és Sopron megyék hasonlítanak hozzá. Ezt a különbséget földrajzi helyzete magyarázza és az ebből folyó gazdasági, politikai és kulturális tényezők.

Már a honfoglalás után mutatkozott, hogy az István király és a többi Árpád-házi királyaink által behívott idegenek és szerzetesrendek, de a világi papság is, sokkal szívesebben telepednek le a nyugati részeken, a Dunántúlon, még akkor is, ha a király által adományozott birtokaik zöme nem is ott volt. Egymást érték a várak és várkastélyok, a jobbágyfaluk. A népesség sokkal sűrűbb lett már a XII. és XIII. században, mint hazánk bármely más vidékén. István király által behívott olasz, lengyel és német rendházak sokkal nagyobb számban telepedtek le Zala, Vas, Sopron, Győr és Pozsony megyékben, mint máshol az ország területén.

A Habsburg-ház uralomra jutása után természetesen még inkább feltűnőbbé lett Ausztriának, Bécs közelségének vonzása, amit megtartott egészen az első világháború végéig.

Nem állíthatjuk, hogy a császári hatalom legcsekélyebb mértékben is javára lett volna a nyugati megyék magyar népének, a jobbágyságnak, zselléreknek, cselédeknek, falusi kisnemeseknek, vagy később a magyar polgárságnak és parasztságnak, de annál inkább a főuraknak és középnemeseknek.

Az északi bányavárosok aranya-ezüstje és a vasbányái, Pozsony-Sopron és Vas megye Bécs részére fontos katonai területe természetszerűleg másképpen alakították ki politikailag, gazdaságilag és kulturálisan is ezeket az országrészeket.

Kórháztörténeti szempontból ha egy félkört húzunk Erdélyből kiindulva Kassán, Pozsonyon keresztül Sopronon, Kőszegen át Szombathelyig, akkor azt látjuk, hogy legrégebb kórházaink nagyjából éppen a félkörmenti területeken helyezkednek el. Segített-e a Habsburg-ház ezeken a területeken kórházalapítási tekintetben, erre csak azt válaszolhatjuk, hogy egyáltalán nem. Csupán az a körülmény volt az elmondottakra befolyással, hogy — amint jól tudjuk — a Habsburg-ház az említett okokból ezeket a területeket mindig igyekezett az egyesített monarchia kebelében megtartani és így ezek a területek elkerülték a török hódoltság másfélvezéres idejét, legfeljebb kisebb török betöréseknek voltak itt-ott kitéve, de a törökudulás minden veszedelmét elkerülték, ami kétségtelenül nagy befolyást jelentett gazdasági és kulturális előrehaladásukra. Megmaradtak ősi épületeik, megyei és városi levéltáraik java része, püspöki okmánytárak, főúri bibliotékák és levelezések.

A magyar feudalizmus kibontakozásától a mohácsi vészig Vas megyében a következő kórházi emlékeink vannak, amelyek okmányszerű bizonyítékokon alapszanak. Péterffy: *Sacra concilis*, Fejér kodex IV. 25. oldal, 3. kötet, 34. oldal, leírják, hogy 1248-ban a ferencesek rendházi ispotályt alapítottak Szemeniában (ma Szemenyének hívják), ahol nemcsak medicus, de unguentárius is működött. Ez az ispotály a győri püspökségi *canonica visitatio* tanúsága szerint 1460-ban még fennállott, de a XVI. század elején már nem tesznek róla említést.

Stephanus Schoenwiesner: *Historiae et antiquitates Sabariensis...*, 1791-ben megjelent kötetében leírja, hogy a szemeyei ispotálynak, valamint az 1360-ban alapított sabáriai (Szombathely) szerzetes rendi kórháznak közös guardiánjuk volt: Lippay Ferenc páter személyében, aki a két kórház közös medicusa is volt.

Pápóc községben bencés rendházat alapított István király, de 1371-ben mint gyógyfürdőt emlegetik. A rendház birtokát, vele együtt a gyógyfürdőt V. László király megerősíti és kiemeli a gyógyfürdő hasznos voltát. (Hazai Okmánytár II. 318. 323.) Pápóc gyógyfürdője utoljára pár évvel a mohácsi vész előtt szerepel a canonica visitatióban. Ma épületeinek nyoma sincs, csupán egy némileg restaurált Árpád-házi román stílusban épült csigalépcsős harangtorony mutatja a múltat. Ezen kívül ismerünk egy Rába menti népballadát, amelyben a kitért lábú boszorkánynak azt javasolták, hogy menjen el a „pápci“ „ispitába“ és ott orvosoltassa beteg lábát.

Szombathely — Sabaria — városában, amint említettük, az első ispotályt ugyancsak a ferences rend alapította kerek 600 évvel ezelőtt, Stephan Schoenwiesner: *Antiquitates et historiae Sabariensis*. Pest. 1791. VII. könyv, 256. oldal. „*Sedente Colomano III. episcopo Sabaria civitas recepit Fratres Ordinis Minoris S. Francisci. Hos appendix II. ad Pázmániánám synodum Minoritas vocat, annumque fundati eorundem Monasterii statuit 1360. Hisce verbis: Sabariense Monasterium olim fuit Hospitale infirmorum.*” Magyarul: III. Kálmán püspöksége idején Sabaria városa a Szent Ferenc rend kisebb rendű testvéreit befogadta falai közé. Ezt a Pázmány-féle zsinati okmányok II. függeléke tartalmazza. Ez azt mondja, hogy 1360 körül alapították a rendházat: a sabáriai monostor már korábban is a szenvedők ispotályja volt. Kálmán győri püspök építtette, stb.

Ez az ispotály minden valószínűség szerint a jelenleg is fennálló ferencesrendi plébániatemplom közelében volt, mert maga a templom is abban az időben épült. Környékén számos, ma is meglévő ősi épület van. Fennállásának idejéről semmi egyebet nem tudunk.

Szombathely — Sabaria — piacterén 1571-ben fennállott a Szent András ispotály, amelynek épületét a hozzátartozó malommal és földekkel együtt Ankerrayter János hagyományozta a városra. „*Molendinum quod Johannes Ankerrayter possidet,*

fatentur pertinere ad ecclesiam hospitem Sancti Andree“. Magyarul: Állítják (t. i. a tanúk), hogy Ankerrayter János malma a Szent András kórház fenntartására szolgál. (Országos Levéltár, Urbaria et conscriptiones fasc. 119. n. 3.)

Szombathely város kórházának udvari része, 1571-ben.
A ház ma is áll (Radnóti Kovács Árpád akvarellje)

A ház ma is áll, korabeli kis alacsony emeletes épület, sajnos, utcai frontját a csúnya üzletportáléval elrontották. Udvari részei, lépcsőzete, belső elrendezése őseredeti, gyönyörű árká-

dos építkezés. Udvarán néhány évvel ezelőtt meszesgödör ásása közben egy érvágó lándzsát, különös alakú kötszerollót, valamint egy két „itzés” vércsurgató cinpharat találtak. A korabeli városi feljegyzések szerint az ispotályban kb. 40 személy részére gondoskodtak savanyúkáposztáról, babról, tehát ennyi lehetett a befogadó képessége a néhány főből álló személyzetrel együtt.

Ankerrayter János nemes ember volt, sőt aranysarkantyús, testamentumát jóvá kellett hagyatnia a bécsi helytartótanáccsal. Miksa császár jóváhagyási okmányának ide vonatkozó részét az említett Schoenwiesner-könyv szóról szóra tartalmazza.

A város feljegyzései szerint a Szent András ispotály részére 1562-ben 16 osztrák tallérért Bécsből hozattak különböző orvosi szerszámokat, összesen 21 darabot, amelyeket egy bizonyos Kerkápoly Gergely vásárolt a Burgstall közelében egy szerszámkészítő mesternél. Az ispotály fenntartásához a város javadalmazásán kívül egy egész sor különböző hagyaték és ajándék is hozzájárult, amelyeket a város polgárai testáltak erre a célra.

Az ispotály hamarosan szűknek bizonyult, mert 1622-ben ugyanilyen néven már a piactér szűkebb folytatásában lévő Gyöngyös utcába került át. Ez a ház ma is áll (Köztársaság tér 26.), utcai homlokzatát teljesen átalakították, de belseje, lépcsőzete, udvari része eredeti. Ezt a házat Sobri Márton „pap úr” hagyományozta a városra kifejezetten ispotály céljaira. (Szombathelyi Állami Levéltár: Testamentarium.) Ez a Sobri Márton jószívúsége mellett különös ember volt, mert a róla való feljegyzések elmondják, hogy egy alkalommal a nép „komédiások játszására” gyűlt össze, mire ő felszólította őket, hogy jöjjenek a templomba. Az ellenkezők közül egyet úgy megütött, hogy 8-ad napra meghalt. Pázmány Péter magához rendelte kihallgatásra és Pozsony megyébe helyezte át Szombathelyről. Hogy azonban végrendeletét a rokonok még ne támadhassák, valamennyivel aláíratta és tudomásul vétette jószívű rendelkezését.

Ebben az időben Kőszeg városában, amelynek kb. már anyyi lakosa volt, mint Pozsonynak (20 ezer körül) és háromszor akkora volt mint Szombathely, nagy császári regimentek állomásoztak. Az ezredeknek állandó katonaoorvosai voltak, akik közül az egyik Ritter von Roheim Regimentsartz, 1641-ben átlovagolt Szombathelyre, megtekintette az ispotályt és megállapította, hogy a „burgerliche Chirurg dient gut, Werckzeuge und Zahnzieher sind wenig.” Ebből láthatjuk, hogy az ispotály betegeit egy polgári sebész kezelte.

Az 1540. és 1666. évek között több városi polgár is hagyományozott földeket, erdőrészt, pénzt, tehenet, faragott gerendákat, szűrposztót, lúdtollat, sőt terményeket is a városnak, illetőleg a kórháznak. (Városi Levéltár Fasc. Testament., B. n. 122. Fasc. C. 183. 228. 221. 193. etc.)

Ez az ispotály 1672-ben már nem volt meg. Ezt bizonyítja Barbéll István testamentuma (Városi Levéltár, Testam. f. B. n. 96), illetve 1673-ban nagy fordulat következett be, mert a város megépítette és megnyitotta Szombathely város első Polgári Ispotályát. Ennek helyét a városi jegyzőkönyv pontosan körülírja, de más adatokból is tudjuk, hogy a jelenlegi Kisfaludy Sándor utca 10. és a Szent Márton utcai (jelenleg Tolbuhin marsall utca) közti hatalmas udvarterületen volt. Külön épület állott a betegek gyógyítására szolgáló kórház részére, külön épület az aggok és szegények otthona. Ezt a kórházat Szent Erzsébet ispotálynak nevezték. A város több száz szekér követ és téglát ajándékoz és fuvaroztat az építkezéshez. Hazátius Ferenc szombathelyi ácsmester minden vagyonát a kórházra hagyta, ami 16 hold földből, kis erdőből és 200 forint pénzből állott. Ezenkívül Batthyány Erzsébet 2000 tallért kölcsönzött a városnak a kórház építésére, berendezésére és eltartására. Ezt az összeget később a városra hagyományozta szabályszerű végrendeletében. (Városi Közgyűlési Jegyzőkönyvek, 1667. és Batthyány Erzsébet eredeti testamentoma.)

A kórház építéskor 56 személyre volt hely, ami szűknek bizonyult és 10 év múlva emeletesre építették a házat (Városi Közgyűlési Jegyzőkönyv, 1682—1695.). Az inventárban említi a

kancellária, hogy két polgári kirurgus gyógykezeli a betegeket és egy „Regimentsartz”, akinek a részére külön szobát említ. A polgári kirurgusok havonta 8 forint és félevente egy pár csizma fizetést kaptak, a császári ezredorvosnak havonta 22 forint és ezen kívül negyedévenként még külön 2 forint díjazás járt, mert saját instrumentumait használta. Ez a Polgári Ispotály a megyei főfizikus közvetlen felügyelete alá tartozott 1762-től fogva és folytatólagosan mindaddig, amíg a város is külön fizikust alkalmaz. Az első megyei fizikus dr. Ehrlingen Lajos volt, a bécsi Universitas doktora, akinek meglévő kinevezési okmányában fel is sorolják, hogy köteles úgy az ispotályt, mint a szegényházat ellátni és a betegeket illendő módon gyógyítani.

Szalay Imre, Szombathely város fizikusa később igen tevékeny vezetője volt a Polgári Ispotálynak. Ő is Bécsben végzett és ott hallotta hírének, hogy egy Galle nevű párisi orvos valami különleges módon gyógykezeli a vérbajt, a köszvényt, a fejfájásokat, de a sokféle bőrbetegségeket is. Félév szabadságot kért és Párisba utazott. Részben lóháton, nagyobb részt postakocsikon tette meg a hosszú utat. Mikor haza tért, bejelentette a városnak, hogy „füstferedőt” kíván berendezni, ha a város ezt anyagilag támogatná, de kikötött magának bizonyos haszonrészeseledést is. A meglévő adatok szerint a füstferedő hamarosan nagyon híressé vált és messze vidékről, az egész Dunától, sőt a szomszédos osztrák területekről is rengeteg beteg kereste fel dr. Szalay Imrét.

A füstferedő a kórház egyik kisebb épületében volt és Kozlics Ferenc korabeli kéziratából tudjuk, hogy két fürdőslegény és 3 „feredős fehérlép” végezte a munkát. A betegeknek kényelmes székeken, mezítelenül kellett ülni egy deszkából készített hatalmas kabinban, ahova deszkacsöveken különböző füstöket vezettek be. A betegek feje a megfelelő kerek nyílásokon át a szabad levegőben volt. A felhasznált füstöt kénből és higanyból, valamint különböző növényi anyagok elégetéséből nyerték.

Kozlics Ferenc leírása szerint a füstferedőt 1802-ben nyitotta meg dr. Szalay Imre és 1822-ben leégett. Sok ezer példánybany nyomtattak reklámlapokat, amit az ország minden részébe szétküldöttek. Ebben nem kevesebb, mint 40 féle betegséget sorol fel a városi fizikus, mint amelyeket füstferedője biztosan gyógyít. A fürdő a város tulajdona volt, később a város bérbe adta dr. Szalay Imrének.

A Polgári Ispotály 1828-ban elvesztette kórház jellegét és teljesen aggok otthona lett. Mint ilyen a századfordulóig fennállott, épületét a felszabadulás után bontották le. Csupán kisebb épületrész maradt meg, a már említett telken. Ebben az esztendőben — 1828 — megnyitják a város második polgári kórházát a Szombathelyi „Philantrop Egylet” kórházát, amelyet később Emberbarátok Kórházának neveztek el.

Ezt a kórházat sok megyebeli alapítvány tette lehetővé, maga a város telket és építőanyagot ajánlott fel. A kórház építését Voyta Mihály híres építőmester vezette, akinek két fia később a bécsi műegyetem professzora lett.

Térjünk kissé vissza az első Polgári Ispotály leírásához. A város ezt két malom és 32 hold föld jövedelméből tartotta el. Egy betegre eső napi költség kb. 4 krajcár volt. Gyógyszerellátását 1754-től fogva Gutton György szombathelyi gyógyszerész-mester patikája biztosította, amiről néhány eredeti elszámolás tanúskodik. Az új polgári kórházat, az említett Emberbarátok Kórházát már sokkal korszerűbb szellemben indították el és orvosai egytől-egyig kezdettől fogva a bécsi és pesti egyetemen szereztek diplomájukat. Az Emberbarátok Kórháza, amely 1829-ben nyitotta meg kapuit, a Hosszú utcában volt (jelenleg Thököly Imre utca 32.), két osztályra tagozódott, kb. 32 ágy a belső betegségek és mintegy 20 ágy a külső betegségek gyógyítására. Itt feküdtek a sebészeti és bőrbajosok. Az udvarban pedig kisebb épület — ma is eredetiben áll — ez volt a ragályosztály.

Az ápolószemélyzet 8 „fehérnépből” és 4 „emberből” állott. A szabadságharc idején megnagyobbították, de csakhamar így

is szűknek bizonyult, 1891-ben átköltözött a jelenlegi épületébe, ahol már 3 orvos működött és ágyszáma kb. 100—110 volt. Ez az épület 1946-ban része lett a megyei kórháznak, ma az ortopéd-osztály és az urológia van az épületben.

Az Emberbarátok Kórházának leltárai, elszámolásai, számlái és jegyzőkönyveinek nagy része ma is megvannak és ezekből, mint érdekeset emeljük ki, hogy az igazgató fizetése kezdetben havi 30 forint volt, a két másik orvosé havi 20—20 forint, az ápolószemélyzet élelmezést, lakást és 12 forint fizetést kapott. Bent lakó orvos 1891-ig egyáltalán nem volt. Műszereinek nagy részét egészen a milléniumig Bécsben vásárolták a Hauptmann cégnél. A századfordulón már korszerű, Budapesten gyártott instrumentáriummal szerelték fel.

Rákóczi Ferenc szabadságharca idején és után — amint tudjuk — hatalmas kolerajárvány dúlt országszerte.

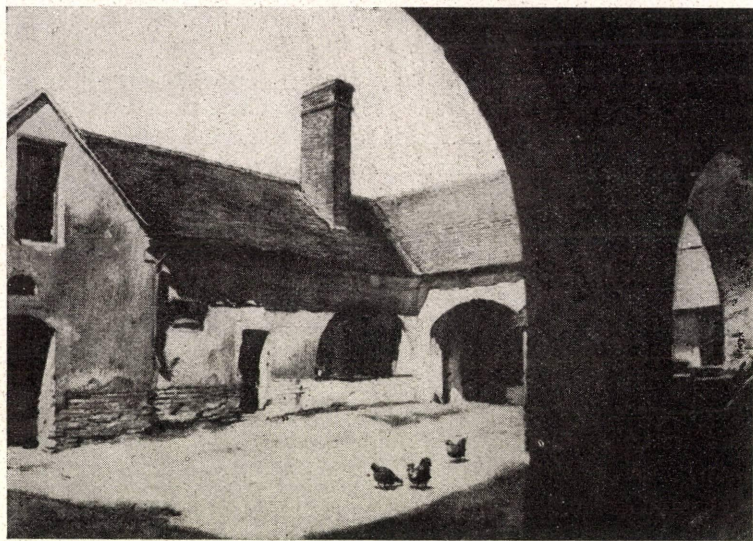
Vak Bottyán kuruc generális, 1710 elején Vas megyébe tette át székhelyét és innen irányította az észak-dunántúli hadmozdulatokat. Amint Szombathelyre érkezett, menten járványvédelmi intézkedéseket tett, amelyről az 1710. évi városi közgyűlési jegyzőkönyvek tanúskodnak. Többek között elrendelte, hogy Szombathely városában 3 ragályispotályt, lazarétumot állítsanak fel. A ragálykórházak közül egyiknek épülete, a Szent Márton utcai ún. Hegedűs-ház (amelyet a jegyzőkönyvek meg is neveznek), ma is áll. Gyönyörű ámbitusos tornácai mutatják a szép korabeli magyar építkezést. A megyeszékhelyen kívül tudjuk azt is, hogy Rohoncon, Körmenden és Sárvárott is állíttatott fel lazarétumokat.

Vak Bottyán kuruc hadainak elvonulása után, a bevonuló császári regimenteket Nádasdy Ferenc gróf vezette. A Nádasdy család Sárvár várának és hatalmas birtokainak ura volt. Várkastélyát hermetikusan elzáratta, nehogy a kolerát behurcolják oda is. Szombathelyen pedig összehívatta a város magisztrátusát és 1710. július 4-én a városi közgyűlési jegyzőkönyvek szerint ezt a rendeletet adta ki: „Minthogy már az városban sok dögletenessébéli sinylódó betegek vannak és az emberek

mintegy meg irtóztattak az betegek és holtak látására. Azért méltóságos Generális gróf Nádasdy Ferenc úr parancsolattya az, hogy mivel az fölséges hadak itt bent vannak, hogy ne inficiáltassanak, az olyan betegek mint Szent Mártonba Hegedűs házával együtt másik két házakhoz vitessenek, kiknek gyógyítására és eltemettésekre emberek és fehérnépek utcánkint deputáltassanak.“ Ezenkívül még ragálykórházat állítottak fel a város falain kívül az ún. Karicsai réten, valamint a Kanászok dombján.

Hamarosan rá, július 29-én, a városi jegyzőkönyv szerint a következő intézkedés történt: „1710. július 29. Együtt lévén belső és külső tanács uraim és végeztetett: hogy mivel már a városunk teli van döghletes nyavallával, azért Nádasdy generális gróf úr ő excellenciája parancsolattya: az két doktorok

Vak Bottyán kuruc generális rendeletére 1710-ben berendezett „ragálykórház“. Ma is áll (Radnóti Kovács Árpád akvarellje)

mellé, valamennyi feredős legények, barbélok, 8 napig azoknak gyógyításokra, akiken van, rendeltettek.”

A ragályos betegek gyógyítására és ellátására nemesi telkek szerint 4—4 osztrák tallér, jobbágytelkek szerint 2 tallér külön dézsmát vetettek ki, amelyet természetben is be lehetett szolgáltatni. Vak Bottyán kuruc generálisnak ezt az intézkedését a császári hadak vezére, Nádasdy Ferenc tábornok is jóváhagyta azzal a toldással, hogy az egész dézsmapénz a ragályos lazarétumokat, ispotályokat, illesse.

Napoleon seregei 1809 tavaszán vonultak be Vas, Sopron és Zala megye területére. Parancsnokuk Charpentier generális volt. A korabeli városi protokollum könyvben ez áll: „Száz szekeren, 520 személyekből álló különféle karakterbeli és nagyon megsebesített franciák hozattattak Tisztelendő Péter Dominikánusok Szent Mártoni klostromjokba és ottan akik életrevalók voltak, kúráltattak.”

A sebesülteket Gallen nevű francia ezredorvos kezelte, három katoná felcserével, de segédkezni kellett napi 6 órán keresztül dr. Komáromi János megyei fizikusnak és dr. Szalay városi orvosnak is. A francia sebesültek jó része 5—6 hónap leforgása után visszatért hazájába, de kisebb részük itt maradt és ma is sok francia családi név viseli emléküket.

A Demonkos rendház pedig ettől az időtől fogva 40 esztendőn keresztül szakadatlanul kórház maradt, mert a francia seregek kivonulását kisebb kolera- és tifuszbajjárvány követte. Feljegyzések szerint 50 és 150 között ingadozott az ott ápolt betegek száma. A felhasznált gyógyszerekért a város 20—30 forintot fizetett ki a patikáros mesternek. A szabadságharc leveretése után, 1849-ben ürítették ki a rendházat és szüntették meg kórház jellegét.

Ugyanebben az időben, tehát a múlt század elejétől az 50-es évekig Nagygyéncs községben (Szombathelytől 5—6 km-re) emeletes épületben, amelyet ma is „ispitának“ hívnak, katonai jellegű kórházat tartott fenn a megye, ahol kezdetben katoná-

felcserek, később egy császári ezredorvos végezte az orvosi teendőket az egykorú betegellátás színvonalán.

A szombathelyi állami Bábaképezde 1897-ben nyitotta meg kapuit 80 ágygal, ma a Megyei Tanács kórházának szülészet-nőgyógyászati osztálya.

Az Állami Gyermekmenhely 1904-ben kezdte meg működését, ma a Megyei Tanács Gyermekkórháza 80 ágygal.

A Honvéd Kórház a milléniumra készült el, több különálló épületből álló, 4 osztályra tagozódó kórház volt, amely az első világháború végén „Vas vármegye és Szombathely város Közkórháza” néven polgári kórházzá alakult át és maradt 1929-ig, amikor megnyitotta kapuit a modern új ezerágyas szombathelyi Megyei Kórház. A honvédség 1930-ban újra saját kezelésébe vette, majd 1953 telén újra visszaadta a megyének és ma épületeiben a Megyei Tanács Kórházának tüdő-belosztálya, tüdősebészete, gyermek-tüdőosztálya és felnőtt fertőző osztálya van.

A Fehér Kereszt Gyermekkórház 1911-ben kezdte meg működését. Ez volt hazánkban az első vidéki gyermekkórház. Kúriaszerű szép épületét beleolvasztották a nagy megyei kórházba és most annak tömbjéhez tartozik. Itt nyert elhelyezést a Megyei Tanács rendelő intézete.

A Megyei Tanács kórháza 1929 őszén nyílt meg. A hatalmas kórház-tömb pompás, szép ősparkban épült fel, különösen széppé teszi gyönyörű épületein kívül a parkot ketté szelő Gyöngyös patak, igen szép partmenti növényzetével és hidjaival. Az ideálisan szép fekvése rendkívül barátságossá teszi. Az új kórház ezer ágygal kezdte meg működését. Első igazgatója dr. Pető Ernő volt, aki évtizedeken át a sebészeti osztályt is vezette. Az ő kitűnő elgondolásának, hozzáértésének, körültekintésének köszönhető a szép, nagy kórház kivitelezése.

Azóta azonban hatalmasat fordult az idő kereke. A felszabadulás óta nemcsak hogy helyrehozták a bombázás okozta károkat, hanem újabb nagyszerű felszerelési kiegészítésekkel, számos épület kibővítésével, az acsádi betegotthon és a kőszegi

tüdőosztály hozzácsatolásával, a kórház ma már közel 1900 ágygal rendelkezik, így Magyarország második legnagyobb kórháza. Összesen 24 osztálya van és a nagyarányú fejlődését nemcsak az ágyszám, óriási emelése mutatja, hanem az újabb és újabb létesítményei: rádium-osztály, tüdősebészet, koraszülött-osztály, baleseti sebészet stb., valamint nagy és kitűnő központi laboratóriuma, vérellátó osztálya (20. haematologiai klinikai ágygal) biztosítják a legkorszerűbb gyógykezelést. Külön épületben, az Emberbaráti Kórház volt épületében működik az ortopédiai és urológiai osztály. A sebészetet és belgyógyászatot már két évvel ezelőtt párhuzamosítani kellett.

A kórházban élénk tudományos munka folyik, rendkívül szorgalmas orvosi és középkáder továbbképzés, az orvosi könyvtárnak 120 folyóirata van, orosz, angol, francia és német nyelvűek. Megemlítjük még, hogy a kórházzal párhuzamosan 3 szakiskola is működik: ápolónőképző szakiskola, bábaképző, valamint csecsemő és gyermekgondozó iskola.

A kőszegi kórház, vagy amint a kőszegi városi közgyűlési jegyzőkönyvek emlegetik: „betegház“ 1641-ben létesült. Első orvosa dr. Szattler Richárd Regimentsarzt volt, de ezenkívül két polgári kirurgus is kezelte a betegeket. Itt említjük meg, hogy Kőszegen kirurgus céh működött, ahol három évi inaszkodás után „felszabadultak” a kirurgus tanulók. A kőszegi betegház ágyszáma megnyitásakor pontosan 50 volt.

Érdekes, hogy 1699-ben Kőszeg városa a következő rendeletet hozta: „Ha valamely itt lakós a testámentum tételre az tanácsbéliel közül adhibeálna, vagy pedig ha szinte más módal tenne is dispoziitiót, eo facto tartozzék adminimum az ispotályra egy tallért legálni, másként a testámentum in nullo suo puncto stáljon, ha az ispotályról elfelejtkeznek.” (Kőszeg szab. kir. város statutuma 1699. V. II. sz. 349.)

A kórház orvosa 1702-től fogva Kőszeg szab. kir. város szegődött városi fizikusa volt. Fizesése egy évre 200 tallér és két pár lábbeli. Az épületet 1833-ban az udvar felé kibővítették és ezzel 66 betegre volt elegendő. Vezető orvosa ebben az idő-

Kőszegi kórház. Épült 1641-ben. Ma is áll. Tüdőbeteg-osztály
(Radnóti Kovács Árpád akvarellje)

ben dr. Bless Mihály, bécsi diplomás magyar ember, aki halála után nagyobb hagyatékot testált a kórházra. A kórház 1946-ig sebészeti és belgyógyászati osztállyal működött, ma a Megyei Kórház tüdőosztálya, illetve tüdőosztályának kihelyezett része.

Körmend ősi városában jelenlegi ízléses, nagyszerűen gondozott, szép kórházépülete 1890-ben nyitotta meg kapuit és főorvosa dr. Vízny Henrik városi orvos volt. Gyönyörű parkban áll az épület, ragyogó tisztaság kívül és belül. Ugyanezen a helyen már 1933-ban egy 15—20 ágyas kisebb „ispita“ állott.

Ma sebészeti, belgyógyászati és szülészet-nőgyógyászati osztályai vannak. Okmányyszerű nyoma nincsen ugyan annak a körülménynek, hogy a mohácsi vész után oly nagy szerepet játszó Körmend városában volt-e ispita, de a Batthyány-család

levéltári adatai arra engednek következtetni, hogy ispotálya volt már a XVI. században is.

Sárváron Nádasdy Tamás Magyarország nádora, már 1560-ban fenntartott egy „várispítát“, amint az leveleiből és Szegedi Kőrös Gáspár udvari orvos irományaiból kiderül. Ez a levelezés tökéletes épségben az Országos Levéltár tulajdona, majdnem teljesen magyar nyelvű és nemcsak orvostörténelmi szempontokból, de nyelvészeti és politikai tekintetben is egyaránt nevezetes és értékes.

Ez a kórház a sárvári várban volt, vagy az ún. Vármelléken, amely a várat körül folyó mély csatorna külső övezetében terült el. Az említett iratokban nagyon sok hivatkozás van rá, de úgy gondoljuk, hogy ez a kórház csak a belső cselédség használatára volt.

A XVII. század végén kis zsúpfedeles házban községi ispita állott, amelynek vezetője orvosdoktor volt. Ez az ispita is az ún. Vármellék utcában volt, csupán annyit tudunk róla, hogy két szobában 16 betegágy volt. Majd 1857-től fogva nagyobb és szebb kórháza lett Sárvár városának, az ún. Kis utcában, amelynek épületében jelenleg a községi egészségház van. Ennek a kórháznak dr. Messer Sámuel volt az orvosa, aki a pesti Univerzitáson szerezte meg diplomáját. Modern kórházát 1907-ben nyitotta meg a város, ezt 1912-ben megnagyobbították.

Celldömölk első kis kórháza a szabadságharc után létesült, majd 1897-ben épültek fel jelenlegi kórházi osztályai, amelynek első igazgató-főorvosa dr. Géfin Lajos volt. A kórházhoz ma Intapusztán 80 ágyas elme- és idegbetegfoglalkoztató intézet is tartozik.

A megye területén még a következő kórházak és szanatóriumok voltak, illetve vannak:

Muraszombaton 1792-ben 20 ágyas kórház létesült, amely 1849-ben leégett, négy év múlva felépült és 1914-ben teljesen korszerűsítették. Ma Jugoszláviához tartozik.

Pinkafő. Itt már 1701-ben 20 ágyas kórház volt, amelyet 1708-tól fogva dr. Krapf Ignác vezetett. Ma Ausztriához tartozik.

Két érdekes kis felekezeti alapítványi kórházzal kell megemlékeznünk, nevezetesen: Felsőőrött, ezen a kis járási székhelyen, amely ma Ausztriához tartozik, 1850-től fogva 16 ágyas kis evangélikus felekezeti kórház működött, míg Rohoncon a jómódú és nagyszámú zsidók a városszalonakiakkal együtt, 20 ágyas zsidó hitközségi kórházat tartottak fenn és ennek vezetője 50 éven keresztül dr. Armuth József bécsi diplomás orvos volt. Mindkét felekezeti kórház 1920 és 1925 között megszűnt.

A szentgotthárdi Iskola Szanatórium 25 éve áll fenn, ma állami Tüdőbeteg Szanatórium, Hegyfalun pedig 6 éve létesült a 240 ágyas, modern tüdőszanatórium.

Az ispotályok és kórházak eltartását, illetőleg alapítását — amint láttuk — különböző ingatlan hagyatékok, malmok, házak, föld, erdő biztosították, de maguk a városok és járási székhelyek állandóan tűzifával, pénzzel, téglával, épületanyaggal segítették. A jegyzőkönyvekben mindenütt pénzüsszegek is szerepelnek.

Szombathely város 1691-ben a következő rendelkezést hozta meg: „Kárba és bitangba ment baromállatok meg majorság, ha a gazdájok tikoknak, — ludaknak nem találtatik, licitával veressék el az ispita hasznára.”

Amennyire a hiányos kórházi inventárokból és jegyzőkönyvi adatokból meg lehet állapítani, időnként bizonyos orvosi, sebészi műszerekről is gondoskodtak. Kőszeg városa 1792-ben 20 vég kőszegi vert posztóért „sok némű doktori instrumentumot” cseréltetett Bécsben.

A kőszegi sebész céh biztosította Kőszeg szab. kir. város, valamint Szombathely és a megye egész területének polgári kiroprurgus legényekkel való ellátását. Meg kell említenünk, hogy a kőszegi kiroprurgus céh rendszeresen 4—12 kiroprurgus inast „szegődtetett”, de vizsgáztatási joga nem volt, hanem a bécsi kiroprurgus céh előtt kellett vizsgáznia, így a sebész diplomák mind bécsi keletűek, de csupa Vas megyei parasztleányok. A bécsi régi ún. Hofbibliothék szerint 150 esztendő alatt 80—90 sebészinas tette le Bécsben sikerrel a kiroprurgus „exament”.

Úgy a Kőszeg városi, valamint a szombathelyi polgári ispotályokban külön szobák — 2—4 ágygal — a céhek részére voltak berendezve. Ezzel szemben a céhek „ispita ládát” szerveztek, amelyből a különböző céhek, kőművesek, molnárok, szűrszabók, órásk, ötvösök, szíjgyártók, stb. betegség esetén segélyben részesültek. Ezenkívül a Gyöngyös folyó menti molnárok minden Szent Mihály napján 20 mérő búzát és 10 véka rozst szolgáltattak a szombathelyi polgári ispotály céljaira. A kőszegi órásk és ötvösök (külföldön is ismert céhek voltak) egy akó bort szolgáltattak a kőszegi kórháznak Flórián napkor.

A török hódoltság másfél százados ideje alatt, úgy látszik, meglehetősen sok hódoltsági magyar szökhetett át a Vas megyei császári területre, mert Kőszeg város 1672-ből származó iratában ez áll: „Az ki beteg vagy sillódó, töröktől szökik vagy bitangul átol betegházba ha nyavalás, ha magyar ne füzessen, de ha zacskájábo sok dénár vagyon füzethet ha akar, de nem kívántatik.” (Kőszeg szab. kir. város Betegház elszámolások.)

Tudjuk, hogy a török hódoltságtól mentes császári terület főhatósága a Helytartó Tanács volt. A járványokat illetőleg 1692-ben kapta Vas megye az első rendelkezéseket, amelyet a Helytartó Tanács megbízásából Kollonics bíbornok írt alá. Az 1700-as évek elején Bécsben Sanitäts Comission alakult, amelynek 1738-ban külön magyar szekciója létesült és ezek a rendelkezések időnként megérkeztek a császári uralom alatt levő magyar megyékbe. Egyetlen ilyen intézkedést tartalmazó okmány van Vas megye Levéltárában 1752-ből és ezt a Helytartó Tanács megbízásából dr. Perbeg Thalfeld József, Pozsony város főfizikusa, a pozsonyi Miserikordiánus Kórház főorvosa írta alá. (Ember Győző: Magyar Királyi Helytartó Tanács ügyintézése 1724-től—1848-ig. Budapest. 1941.) Ennek alapján Szombathelyen, mint a megye székhelyén és Kőszeg szab. kir. városban (Libera regiaque civitas Kúszegeh.): „Egészségre viagyázó bizottmány” alakult. De ennek további működéséről alig tudunk valamit.

A gyógyszerrel való ellátást Kőszegen már a XVII. században, Szombathelyen csak 1754-től ismerjük. Leggyakoribb gyógyszerek, amelyeket a patikák szállítottak és számláltak, ezek voltak: köpetoldó mixtura, sulfur aurantium, pulvis aloes, pulvis abonex, unquentum Darogna, Balsamum Detolianus, görccspirula, bécsi ital, mézstej, aromatikák, ruta, acidum tartaricum, agaricin, menta, aqua mercurialis nigra, aqua ophthalmica, saponata, argenti vivi, axungis leporis, axungis porci, juniperus, terebentinum, cantaridum cinnabaris, anizs, valeriana, emplastrum album, emplastrum ammoniati, emplastrum glutinosum, emplastrum rubrum, emplastrum euforbii, emplastrum mercuriális, emplastrum saponatum, rheum, altea, aperitiva, spiritus aromaticus, spiritus camphoratus, spiritus formicarum, spiritus juniperi, fructus colocintidis, hyrudinis, china, mercurii praecip. albi et rubri.

A szombathelyi Polgári Ispotály egy évi patikaszámlája 1782-ben 36 forintot tett ki.

Az orvosok és kirurgusok nem laktak bent a kórházban, csupán a századfordulón kezdődött a bentlakó orvosok rendszerezítése. A gyógyító tevékenység általában a századfordulóig belgyógyászati és sebészeti volt. Az első intézeti szülésről 1829-ből tudunk, amikor a szombathelyi Emberbaráti Kórház megnyitása után hamarosan 4 ágyat szülőszobának rendeztek be, de a következő évben meg is szüntették, mert a szülő nők szegénylettek kórházban szülni. Csupán a bábaképezde megnyitásakor törték meg a jeget. Leggyakoribb diagnózisok 1829-ig a következők voltak: pestis, kolera, orbánc, hidegorbánc, melegorbánc, mindennapos hideglelés, másod-harmadnapos hideglelés, görcs, miserere, heptika, epeokadás, bujasenyv, zsennyedék, (rüh), törés, ficamodás, súly (tályog), gelsztahuggyozás (hyperaciditas), enyegesség a bőrön, csontokban (genny).

Az 1787-es inventár szerint a szombathelyi Polgári Ispotály több ízben hozatott Bécsből instrumentumokat, köztük „allövő” több ízben szerepel (bélmosó). Az Emberbaráti Kórház 1829-ben már Hauptmann gyártmányú (Bécs) vizsgálóasztalt is vásá-

rolt. Szerepel továbbá nagyon sok köpölyöző szerszám üvegből és porcelánból, valamint több fajta „fogantél”, vagyis foghúzó.

Az ispotály személyzete az orvosokon és kirurgusokon kívül kurátor, főzőasszony, fehérceledek (ápolónők) és szolgálé-nyek voltak. Az első szerzetes ápolónő 1829-ben jelenik meg Vas megye kórházaiban.

Az ételmezés egészen a milleniumi időkig nagyon sivár lehetett. Rendszerint jótékonyásra és az ajándékba beszállított készletekre számítottak. A város elszámolásában a következők szerepelnek: tehénhús, ürühús, káposzta, torma, sárgarépa, ke-rékrepa, fehér gyökér, fekete gyökér, hagyma, ecet, alma, fenyőmag, köménymag, tojás, tej, dara, liszt, burgonya. Nagy ünnepekre Kőszegen sör is szerepel.

A felszerelési tárgyak egyszerű puhafa asztalok, székek, egy-két karosszék, szalmazsákos ágyak voltak. De már a XVII. szá-zadtól fogva minden szobában ott van a „csöngetil“ (csengetyű) és a „pökece”, vagyis köpödedény. Az 1829-ben megnyílt Ember-baráti Kórház irataiból kiderül, hogy ott már úgy a földszin-ten, mint a később épített emeleti részen a betegek részére a folyosók végén beépített klosettek voltak, míg a korábbi (XVII. század) öreg Polgári Ispotályban még az udvar sarká-ban álltak a deszkából épített árnyékszékek, amelyeket a kora-beli iratok „reterát” néven említenek.

Az áttanulmányozott, kb. 50 darab Vas megyei és Sopron megyei kézirat, testamentum, rengeteg jegyzőkönyv alapján megállapítható, hogy ezek között mindössze két főúri eredetű testamentum van kórházak céljaira, egy papi, míg a többi ki-vétel nélkül mesteremberektől, kisparasztoktól származik, sőt 11 jobbágy eredetű is van.

Nem mondhatjuk tehát, amint a bevezetőben már említet-tük, hogy Vas megye kórházainak alapításához és eltartásához a mohácsi vésztől kezdve az erőltetett osztrák császári koloni-zációs, beolvasztási kísérleti idő alatt is legcsekélyebb mérték-ben hozzájárult volna a császári udvar vagy a központi csá-szári kormányzat, vagy a Helytartó Tanács. Pedig tudjuk, hogy

volt száz esztendő, amikor a nyugati magyar megyéket, valamint Észak-Magyarország jó részét a császári udvar már-már teljesen beolvasztottnak tekintette és ebből a hitéből Bécsset először a Wesselényi—Nádasdy Ferenc-féle összeesküvés ébresztette föl.

Átréztük az ugyanerre az időre eső osztrák vonatkozású kórháziratokat és láttuk, hogy éppen ezekben az időkben alapította Bécs a nagyon jól felszerelt kórházakat: Wienerneustadtban, Glognitzban, Payerbachban, Mariazellben, Judenburgban, nem is szólva az ugyanerre az időre eső grázi Landeskrankenhausról.

Egyetlen egyszer láttuk csupán azt is, hogy az örökösen hullámzó óriási járványok középett Bécs mégis arra gondolt, hogy egy szál orvost küldjön a nagyon veszélyeztetett nyugatmagyar megyék segítségére. Ez a segítség is inkább Bécs veszélyének szólt, mint a magyar megyéknek. Dr. Wallner Ferencnek hívták ezt a bécsi katonaoorvost, aki lóháton érkezett Kőszegre és onnan Szombathelyre, a Helytartó Tanács megbízólevelével és járványvédelmi intézkedéseket tett.

Abban a reményben fejezem be Vas megye kórházainak 700 esztendő történetét, hogy örülnék, ha kórház történeti kutatással némi képp is hozzájárultam volna a magyar orvostörténetnek ehhez az eddig oly kevésbé kultivált területéhez.

Irodalom

- Vas megyei Állami Levéltár.
Országos Levéltár.
Stephanus Schoenwiesner Antiquitates et historiae... 1791.
Dr. Kuncz Adolf: Szombathely Monográfiája, 1880.
Vasvármegye napilap 1891.
Szeibert János: Sárvár monográfiája, 1926.
Dr. Iványi Béla: Képek Kőrmend multjából 1943.
Dr. Szalay János: A szombathelyi Domonkos rend története, 1938.
Kőszeg és Vidéke, napilap.
Dr. Bedy Vince: A felsőórsi prépostság története, 1934.
Verwaltung—Ausschuss d. Krankenhaus-Vereines zu Günz, 1862.
Chernel György: Kőszeg város története, 1880.

- Dr. Remetei-Filep Ferenc: Körmendi Közkórház, Magyar Kórház, 1934.
- Horváth Tibor: Fürdőmesterek Szombathelyen, Dunántúli Szemle, 1938.
- Dr. Pető Ernő: Vas megye Közkórháza, Magyar Kórház, 1932.
- Dr. Schönfeld: Franciscus Joel, Greifswald, 1929.
- Dr. Bencze József: Népi gyógyítás a Dunántúlon, 1929.
- Dr. Bencze József: Vas megyei népgyógyítás, babonák, kuruzslás, 1930.
- Dr. Hints Elek: Az orvostudomány fejlődése, 1939.
- Dr. Erich Willmeyer: Die Krankenhauser v. Burgenland, Wien, 1936.
- Prof. Suddhoff: Die Geschichte d. Medizin, 1922.
- Dr. Győry Tibor: Magyarország orvosi bibliographiája, 1900.
- Ember Győző: A m. kir. Helytartótanács ügyintézése 1724—1848., 1941.
- László Ferenc: Hushygiéne története a XIX. sz.-ig, Győr, 1929.
- Behring: Die Geschichte d. Diphtherie, 1891.
- Szumovszky Ulászló: Az orvostudomány története, 1939.
- Dr. Magyary-Kossa Gyula: Magyar Orvosi Emlékek, I— V. 1940.
- Dr. P. Hübner: Die Geschichte d. Pecken und Impfung. Dr. P. Hübner, 1891.
- J. H. Baas: Die geschichtliche Entwicklung des ärztlichen Standes, 1896.
- Linzbauer: Codex sanitarie-medicinalis etc., 1852.
- Weszprémi Succinta med. Hungaria, 1774.
- Dr. Demkó Kálmán: A magyar orvosi rend története.

РЕЗЮМЕ

Автор познакомит на основании библиотечного исследования историю семистолетних больниц западно-венгерского комитата Vas. Первый госпиталь основался в 1248 году и само собой разумеется, был монашеским госпиталем, также и все комитатские больницы до семнадцатого века. Сохранялись в городе Szombathely так документы относящиеся к больницам, как указания других источников и остатки тогдашних зданий. Из них можно установить, что основателям были некоторые магнаты, а в большей частью гражданские личности. Последние часто завещали своё имущество основанию госпиталя. В результате того обстоятельства, что город Szombathely не был захвачен турецкими, он сохранял многочисленные здания и документы, больше других городов. Начиная с восемнадцатого века в городе Szombathely

находился всё развивающийся гражданский госпиталь. Скоро стали лечить больных настоящие врачи. Об оборудовании тоже заботился город. На основании такого исторического развития в настоящее время город Szombathely имеет современную больницу с приблизительно двухтысячными койками, с 24 отделами и современным оборудованием. Больница является теперь вторым санитарным учреждением нашей страны.

Zusammenfassung

Der Verfasser schildert, gestützt auf das erforschte Archivmaterial, die 700 jährige Geschichte der Krankenhäuser des Komitats Vas (Westungarn). Das erste Hospital wurde im Jahre 1248 gegründet und selbstverständlich von Klosterbrüdern betreut, ebenso wie im Laufe der Zeit, bis zum XVIII. Jahrhundert, sämtliche Komitatskrankenhäuser. Nicht allein die diesbezüglichen Urkunden sind noch vorhanden, sondern überdies auch Hinweise auf sonstige Quellen und auch Überreste von Gebäuden im Stil ihrer Zeit sind uns in Szombathely erhalten geblieben. Alldies berechtigt zur Schlussfolgerung, dass wohl auch Angehörige des hohen Adels sich ausnahmsweise an der Gründung von Spitälern beteiligt hatten, diese wurden jedoch grösstenteils von Personen des Bürgerstandes gegründet, bzw. durch ihre Vermächtnisse wurde der Bau von Spitälern ermöglicht.

Der Umstand, dass das urkundliche Material und die alten Gebäude verhältnismässig in grösserem Masse erhalten geblieben sind, als in den meisten der übrigen Städte Ungarns, ist damit zu erklären, dass die Stadt Szombathely von den Türken nicht unterjocht worden war.

Seit dem XVIII. Jahrhundert hatte Szombathely schon ein Bürgerliches Krankenhaus, wo, im Laufe der stetigen Entwicklung, alsbald befähigte Aerzte die Kranken betreuten. Die Kosten der Einrichtung und der Ausrüstung wurden von der Stadt bestritten. Nach dieser geschichtlichen Entwicklung hat das Komitat heute schon ein modernes Krankenhaus mit tausend Betten; mit ihren 24 Abteilungen und einer mustergültigen Ausrüstung ist dieses Krankenhaus die zweitgrösste sanitäre Institution Ungarns.

PARASZTFÜRDŐHELYEK

Írta: Dr. VAJKAI AURÉL (Veszprém)

Népünk a legtöbb betegségnél igénybe vesz valamilyen fürdőt. Erre tanította a hagyomány, ezt tanácsolják a javasok is. A régiségben, a boszorkányperek aktáiban,¹ a mai gyűjtésekben számtalan feljegyzésünk van a gyógyító célú népi fürdőkről, azok összetételéről, a fürdőzés módjáról. Mindezekben a döntő szó nem az esetleges hatóanyagé, a gyógynövényé, a fizikális hatásé, hanem a nép sajátos, mágikus, természetfölötti erőket is igénybevevő eljárásaié. Így pl. szerepelnek bizonyos napok, bizonyos módon gyűjtött növények, meghatározott helyről összeszedett anyagok, számmágia, asztrológia stb.² Itt most azonban nem ezekről a varázslatos módon elkészített fürdők-ről akarunk szólni. Használ és használt régebben is a nép sokszor olyan fürdőt,³ meglátogatott olyan fürdőhelyeket, amik használata egészen ésszerű, amikben semmiféle mágikus elem nem nyilvánul meg.

Kérdés, hogy ezeknek a racionális fürdőknek a tárgyalása mennyiben tartozik a népi orvoslás körébe. Hovorka—Kronfeld⁴ könyvében a bevezetést író Neuburger szerint a népi orvoslás a népnek a betegségekről való hagyományos felfogását és gyógymódjait tartalmazza, ellentétben a hivatalos orvostudománnyal. Jungbauer⁵ a népi orvoslásban mágikus gyógyítást lát, Szendrey Zsigmond⁶ az orvostörténelem körébe utalja a helyes megfigyelésen, a tapasztalaton alapuló eljárásokat. Mi ennyire nem szűkítjük a népi orvoslás fogalmát. Végeredményben a nép szemlélete egység és abból eljárások csak azért, mert reálisak, nem rekeszthetők ki erőszakosan. Ne keressük fel-

tétlen mindig a népben a különöst, a rendellenesnek látszót, a babonát, hanem foglalkozunk reális, ésszerű, tapasztalati tudásával is. Etnikai jelleget ezek éppúgy elárulnak, mint a mágiikus cselekedetek. Betegségek gyógyítására meleg fürdőket, izzasztó fürdőket természeti népek is alkalmaznak, akár a kultúrnépek, ha különböző szemlélettel is tekintik azokat. Ahogy bizonyos kulturális cselekedetek jellemzőek egy népre, éppoly jellemző a fürdése, pl. a finnekre, a Baltikum népeire jellemző a fürdőházban levő gőzfürdő; Izlámra a forró légfürdő, a forró lég- és gőzfürdő kombinációja, Japánra a meleg, főleg természetes, ásványvizes fürdő.⁷

A magyarországi ásványvizek, gyógyvizek régóta ismeretesek. Az Esztergom melletti gyógyforrást 1075-ben említik,⁸ a budai hévizeket 1212-ben. Igen sok ásványvizes forrásunk, meleg forrásunk van, erről tanúskodik gazdag, főleg XIX. századbeli balneológiai irodalmunk.⁹ Igaz, e művek elsősorban természettudományi, általános balneológiai szempontokból foglalkoznak a fürdőhelyekkel, mégis itt-ott néprajzi vonatkozások találhatók bennük. A múlt századbeli irodalom alapján mindenestre megállapítható, hogy igen sok gyógyforrás eltűnt azóta, sok fürdőhely teljesen elveszett az ismeretlenségben. A divat és az általános balneológiai irány változásával más fürdőhelyek kerültek előtérbe.

E fürdőhelyek látogatásának többféle tényezője, hajtóereje van. Elsősorban természetesen a beteg ember megy testének gyógyítására. De szóba jönnek egyéb okok is. a társas élet, a szórakozás utáni vágy. Az uralkodó osztálynak a fürdő mindenkoron társasági életet, szórakozást jelentett. Megvan ez a természeti népeknél is: Kelet-Afrika belsejében a meleg forráshoz messziről jönnek el a benszülöttek, a fákra aggatott, legtöbbször pálmalevélbe csomagolt kő áldozatot jelent, tehát kultikus jelentősége van a fürdésnek, de ugyanakkor szórakozás is, fürdőhelyükön énekelnek, muzsikálnak.¹⁰ Hagyomány, szokás itt is szerepel: Guatemala indiánjai nemcsak betegség esetén mennek az izzasztó fürdőbe, de azért is, mert megszokták.¹¹

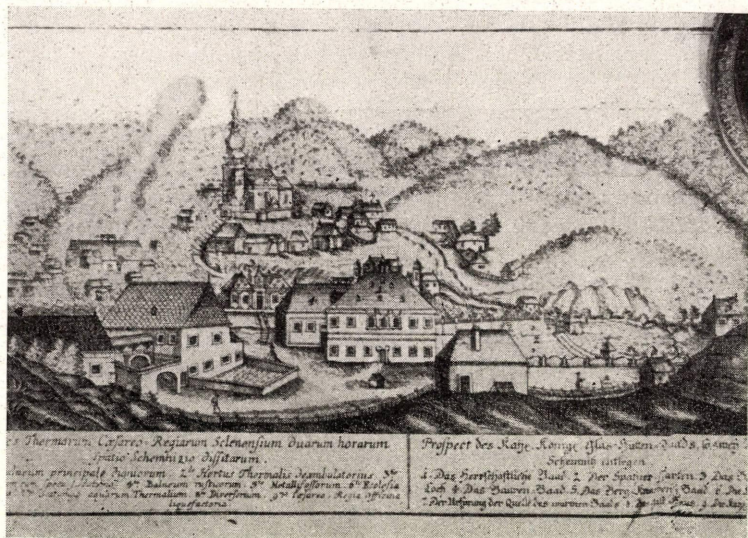
Gyakran hasonló tényezők szerepelnek a búcsúhelyek és a gyógyfürdők kialakulásában. Már magának a beteg test gyógyításának ténye is eléggé közel hozza egymáshoz a búcsút a gyógyforráshoz. A búcsúhelyek keletkezésének, kialakulásának történetében a legtöbbször valamilyen csodálatos gyógyulás szerepel. Igen sok búcsúhelynek a magva valamilyen gyógyerejűnek tartott forrás.¹² Az 1164-ben alapított jádsi kolostor temploma mellett „szent kút” (fons sacer) volt, amihez a XIII. században már zarándokol a nép.¹³ Később a búcsúhely feledésbe megy, de az utolsó évszázadban ismét felvirágozik. Századunk első negyedének egyik híres dunántúli búcsújáráshelyének, Csatkának kialakításában a már régebben is gyógyító hatásúnak tartott „szentkút” szerepelt.¹⁴ A gyógyforrás és a búcsújáráshely közt olykor a határ elmosódott. Orbán Balázs¹⁵ írja a múlt század hatvanas éveiben, hogy Erdélyben számos olyan, többnyire magas hegyekben fakadó forrást talált, aminek csudás gyógyerőt tulajdonít a nép és amelyekhez az év bizonyos napjaiban búcsúra járnak, sőt utóbb egyházilag is hitelesítettek az illető búcsúhelyet. Homoród fürdő kápolnáját 1765-ben építette egy örmény ember szemgyógyulása emlékére, János napkor népes búcsúk vannak itten.¹⁶

A nép régebbi fürdőzésére, népi fürdőkre a XVI. századtól fogva több adatunk van, a régebbi leírások gyakran kifejezetten megemlékeznek a parasztfürdőkről a „balneum rusticum”-okról. Természetesen tisztázásra vár még, hogy a parasztfürdők létrejöttében mennyi szerepe van a népnek és mennyi a hivatalos rendelkezéseknek. A gyógyvizet régebben általában ingyen kellett adni, a felfogás alapja részben az a hiedelem, hogy ha pénzt kérnek, akkor a gyógyerő eltűnik a vízből. Külföldi adatok szerint vigyáztak rá, hogy a szegények vizet kapjanak, a híres Pymontot a XVI. század végén a vagyonosabb emberek mellett a szegényebb is meglátogatta.¹⁷

1536-ból van értesülésünk, hogy Óbuda közelében meleg források fakadnak, Felhévíznek szép fürdőépülete van és ugyan csak Óbudán található még három-négy meleg forrás, némelyike alig 10 lépésnyire a dunaparttól, ezekben a parasztok és a szőlőmunkások szoktak fürödni.¹⁸

Stubnyafürdőt 1423-ban a magyar király látogatja meg, akkor még csak sátrakban és deszkabodékbán laktak a fürdőzők.¹⁹ 1549—52 közt készül el az új fürdő, „balneum rusticum“;²⁰ 1669-ben az angol Brown E.²¹ is meglátogatja és akkor hét fürdőt talált: 1. főnemeseké, 2. köznemeseké, 3. parasztoké, 4. parasztasszonyoké, 5. koldúsoké, 6. ragadós betegeké, 7. cigányoké. Jellemző a kor felfogására, hogy a parasztnak és a parasztasszonynak külön fürdőjük volt, míg a többi társadalmi osztály (nemes, polgár) férfitársa-nője közösen fürdött.²² A stubnyai balneum rusticumot népünk igen sokra tartotta, egy 1748-iki leírás szerint akadt negyednapos lázban szenvedő beteg, aki a láz kezdetén bement a vízbe és abban maradt lázának elmúltáig, amit többször ismételt. Ugyanitt megjegyezzük, hogy a cigányfürdőben lovakat is fürdettek.²³

Szkenlő fürdő képe 1753-ból. A középén álló emeletes épület a nemesek fürdője, a mögötte balra álló földszintes ház a balneum rusticorum fürdője

Szklenó fürdőjéről Bél Mátyás²⁴ ír részletesebben 1723-ban. Egykorú rajzban bemutatja a fürdő képét: a képen több egyszerű fazsindelyes házikó látható, az aláírás szerint az egyik az előkelőek fürdője (lavacrum digniorum), a másik a parasztoké (lavacrum rusticorum), a harmadik a természetes gőzfürdő (sudatorium natura factum). Külsejére különben az előkelőek és a parasztok fürdője teljesen egyforma volt. Egy harminc évvel később megjelent munkában²⁵ hasonló felosztást találunk, de a könyvhöz mellékelt metszet bizonyossága szerint akkorra már az előkelőek fürdőháza megszépült: emeletes barokk épületté alakították, mögötte húzódik meg a szerényebb, földszintes parasztfürdő (balneum rusticorum).

Trencsénteplicen 1726-ban három fürdőház volt: urak hévize, közös hévíz és a parasztok hévize.²⁶ Egyszerűbb, gerendákból összetákolt házak voltak, a szegényebb nép-szőlőveszszőből, gallyakból készített kunyhóban lakott.²⁷

Rajecen szintén megkülönböztettek úri és közönséges (a népnek való) fürdőt. Itt épület 1793-ban még nem volt.²⁸

A Veszprém megyei Bakonyszentlászló akkor kénés hévíznek leírt gyógyforrását a környék lakói régóta használták, belsőleg is alkalmazták.²⁹ Kitaibel³⁰ írja úti naplójában (1799), hogy a parasztság főleg májusban, júniusban keresi fel Bakonyszentlászlót, vasárnaponként 120 ember is köpölyözteti magát, szívatja véréit, úgy, hogy a patak egészen vörös a vértől. A fürdő céljára épületet emeltek, a kirurgus is ott lakik. A vidéken mint kénés fürdő híres, vizét a falusiak naponta iszák.

Mehádián (Herkulesfürdő) több forrás fakad, gyógyhatásukról már a XVIII. század végén csudadolgokat beszélnek. Az akkoriak szerint minden forrásnak különböző a sajátsága, az egyik szembaj, a másik hideglelés, a harmadik szaggatás, rüh stb. ellen jó. 1794-ben azt írják,³¹ hogy a fürdőintézetek egészen szegényesek, a sok rabló miatt messzire nem lehet elmenni. A románok családostól jönnek a falvakból, mindjárt az első forrásnál megkezdik a fürdést, aztán kipihenik magukat, majd ismét megfürödnek, óráról órára tovább mennek, úgy, hogy három-négy nap alatt 30—40-szer is megfürödnek.

Szlavóniában is gyakran használta a nép a gyógyfürdőket a múlt század elején és hogy 2—4 krajcárt ne dobjon ki, legtöbbször egész nap, sőt még éjjel is a fürdőben ültek, közben sokat ittak a csatornából és csak rákvörösen, félig megfőve hagyták el a természetes hévizű fürdőt. Az ilyen fürdőhelyen erősen köpölyöztek és sokszor inkább mézárszéknek nézett ki a hely, mint fürdőhelynek. Az idézett sorok egykorú írója³² szerint a parasztnak a legfőbb bizalma az érvágásban és a köpölyözésben (mert e műveleteknél sok vért láthat) és a hánytatókban van.

Magyarország leglátogatottabb fürdőhelyének, a Keszthely melletti Héviznek fürdő értékeit már 1589-ben dicsérték, 1795-ben pedig kis ismertetés³³ jelenik meg róla, de még 1876-ban is úgy írnak, hogy nemigen korszerű köpölyöző bódé áll a tó mellett.³⁴ R. Bright,³⁵ angol orvos 1815-ben mint fürdőhelyet alig tartotta érdemesnek megemlíteni. Úgy látszik, hogy az ő korában Héviz jellegzetes parasztfürdőhely volt. „A parasztok nyárra eljönnek és a helyszínen orvost kapnak, aki a vérvétel vagy a köpölyözés annyira kedvelt orvoslásmódjával kezeli őket. Az egyetlen hajlék egy nyomorúságos ház, amely nyáron korcsma és vajmi szerény kényelmet biztosít.“ Eötvös Károly³⁶ a múlt század közepe táján látta és ő is mint jellegzetes parasztfürdőhelyet írja le: a környék falvaiból a csonkák, bénák, sínylődök ünnepnaponként eljártak oda fürödni, noha nem annyira a tóban fürödtek, mint inkább a belőle kiszakadó folyóban.³⁷ Ünnepnapkor sok ember sereglett össze a szomszédos falvakból, városból, kocsival, lóval és lelegeltették a gyögyörű rétet, kaszálót, a tó és a patak partját. Erre a tulajdonos Festetics 1795-ben a patak tövéhez fabódét (cédulaházat) építtetett, ahol a népek a fürdődíjat lefizették, naponként és fejenként 2 krajcárt. Ez a kis fabódé az 1850-es években még állott.

A balatoni fürdőélet teljesen új keletű, a múlt század első felében virágzó egy-két Balaton-melléki fürdőhely az ott fakadó gyenge ásványvizes forrásoknál keletkezett és e fürdőhelyeknek eredetileg a Balatonhoz semmi közük sem volt. Jellegzetes parasztfürdőhely vagy 100 évvel ezelőtt a Balaton

partján Vérkút (Zánka mellett). Nevét vastartalmánál fogva vérveres színétől kapta. Az egykorú leírások³⁸ szerint a parasztság számára itt fürdőház volt kádakkal. A nyári napokon a parasztok sűrűn keresték fel (oly látogatott volt, mint Balatonfüred), a savanyúforrás vizében a köszvényesek, krónikus kólikások stb. nagy haszonnal fürödtek. Kis, szobás-konyhas épület volt ott, megfelelő gazdasági melléképületekkel, az udvaron terebélyes fűzfa alatt egy csonka malomkő asztalnak állítva. A vendéglős környékbeli parasztember, a fürdőorvos szerepét egy borbély töltötte be.³⁹ Főleg vasárnap jöttek a parasztok, köpölyöztették magukat, a szénsavas fürdőben megfürödtek, este meg nagy mulatságot csaptak. Vérkút azóta teljesen elvesztette jelentőségét, ma a forrás elhagyatott, a környék népe semmit sem tud egykori jelentőségéről.

A köpölyözés hozzá tartozott az akkori fürdőkúrához, a Vérkúthoz hasonlóan használta népünk a balatonfüredi ásványvizet is a múlt század elejéig. Ide tavasszal és aratás után sok száz paraszt jött el a környékről fürödni, a gyógymód kádfürdőből, érvágásból, köpölyözésből állott.⁴⁰ A melegített ásványvizet ércsöveken vezették a kádakhoz, 19 kád különválasztott kamrákban (16 férfinek, 3 asszonynak) „parasztfürdő” név alatt szerepelt. Az 1836. évi Füredi Rendtartás szerint egy parasztfürdő ára köpölyözéssel együtt 15 krajcár, anélkül 6 krajcár volt, máskülönben a régi fürdőházban a külön melegfürdő ára 20 krajcár. A leírásokból megtudjuk, hogy a parasztfürdők sok kellemetlenséget okoztak a vendégeknek és többször tervezték, hogy a közeli Zánka melletti Vérkúthoz helyezik át.⁴¹ Balatonfüredre régebben valóban csak a beteg ember jött el: a sánta, béna, csúzos, köszvényes és legfeljebb a meddő asszony.⁴² Később azonban, úgy látszik, a gazdagabb parasztnál is szoba jött a kifejezett „üdülés”, — egy 1868. évi rajzsorozat legalábbis erre utal.⁴³

Meg kell itt említenünk, hogy a fürdőhelyek divatja, akár a búcsúhelyek népszerűsége, koronként változik. Az egyik században hirtelen felkapnak valamilyen gyógyhelyet, vagy gyógyhelyet, számtalan magyarázható vagy csudálatos gyógyulást írnak le, az illető helyre sok ezrivel tódul a nép, hogy aztán

néhány évtizednyi népszerűség után hirtelen ismét visszasüllyedjen az ismeretlenségbe. Általános jelenség, ami nálunk, külföldön egyformán ismeretes. Jó példát találhatunk erre az erdélyi (székelyföldi) fürdőknél: nagy látogatottságnak örvendtek egykor híres fürdőhelyek, amelyeknek ma már nyoma sincsen. Pl. 100 évvel ezelőtt Radnafürdő Erdély egyik leghíresebb fürdőhelye, de ma már csak emléke él.⁴⁴ Hasonló megállapítást tesz a búcsújáráshelyekkel kapcsolatban Andree: ezek divatja is koronként változik. A balneológiai irányváltások, áramlatok mindenütt éreztetik hatásukat. Martin állapítja meg nagy fürdőtörténeti munkájában, hogy a XVII. század közepe óta a nagy fürdőhelyek veszítenek jelentőségükből: most már csak a parasztok mennek régi mód szerint fürdőkúrára, egyes helyeken ekkor a köpöly játszik nagy szerepet. Az előkelő világot már nem találjuk a fürdőhelyeken, a fürdés helyett pedig az ivókúrák lettek divatosak, mint például az eredetileg szintén csak a fürdést szolgáló Karlsbadban már nem fürdenek a gyógyvízben, hanem a vizet megisszák.⁴⁵

A történeti tények ismerete fontos, mert kellő mértéket ad annak a megállapítására, hogy mennyi szerepe volt és van a parasztságnak a fürdőhelyek kialakulásában. Gyógyforrások, fürdők keletkezéséhez, akár a búcsújáráshelyekéhez, gyakran mondák, legendák fűződnek.⁴⁶ Olykor nemcsak legendák, mondák, hanem teljesen reális tartalmú történetek kapcsolódhatnak a gyógyforrás keletkezésének, a fürdőhely kialakulásának eseményeihez. A mi szempontunkból a kétféle eredetmagyarázat közt különbséget nem tehetünk: a nép szemléletében a reális vagy irreális magyarázat egyforma értékű. A nép szemléletében közvetlen tapasztalat is van, ezt azonban mindig megfelelő mértékkel kell megítélnünk. Ha még oly reális és elfogadható is egy magyarázat, nem jelenti feltétlen, hogy meg is felel a valóságnak. A nép olykor nagyobb jelentőséget tulajdonít a fürdőnek, mint amennyi az a valóságban. Töketeremesen 1831-ben a földesúr egyszerű, hat fürdőszobából álló fürdőt építtetett, kizárólag tisztálkodásra, a víz közönséges kútvíz volt. Mégis egyesek csodálatos erőt tulajdonítottak a víznek; az odavaló parasztság már régtől fogva szemfájást és egyéb bajokat

gyógyított e vízzel, elannyira, hogy még távoli vidékekről is tödultak oda, vizét orvosság gyanánt széjjel hordták.⁴⁷

Több történet arról szól, hogy a gyógyforrás közelében dolgozó ember véletlenül bukkan rá a gyógyvízre. Parádon 1778-ban timsóbánya alakult, a bányában dolgozó munkások, akiknek bőrkiütésük volt, az aknában meggyűlt vízben meggyógyultak, ennek híre elterjedt a környéken, idővel fürdő létesült.⁴⁸ 1823-ban a harkányi mocsarak kiszáritásánál dolgozók közül az egyik köszvényes munkás munka közben huzamosabb ideig állott a meleg vízben, mire javulást tapasztalt.⁴⁹ Ez volna tehát a későbbi híressé vált Harkányfürdőnek az eredete, ám bár bizonyos nyomok arra utalnak, hogy már 150 évvel ezelőtt is ismeretes volt. A néphit azonban korántsem oly egyszerű, könnyen kimeríthető, mert e reális, elfogadható magyarázat mellett él a fürdő eredetmondája⁵⁰ is: a meleg víz ott buggyant fel, ahol az ördög leugrott.

Erdély igen gazdag ásványvizekben, vannak területek, ahol lépten-nyomon felbugyborékol a földből a szénsavas víz. Egyesek⁵¹ úgy látják, hogy manapság is egy-egy erdélyi fürdő csirája a pásztorok munkájával kezdődik. Valamelyik pásztor az ásványvizes forrást kis medencévé ássa ki és abban áztatja beteg tagjait. Meggyógyul, gyógyulásának híre elterjed, mások is felkeresik a gyógyforrást, lassan kis parasztfürdőhely alakul ki. Példának felhozzák a következő esetet: néhány évvel ezelőtt egy öreg pásztor legeltetés közben véletlenségből kopasz, kavicsos helyen állott, alatta a föld melegedeni kezdett, mire lábfájdalmi megszűntek. Az esetet másoknak is elmondta, azóta a szemünk láttára rövidesen jó hírnevű fürdő alakult ki (Büdös fürdő, Csíkszentimre).⁵² Hasonló történet szól a ma egyik legjobbnevű erdélyi fürdőhelynek, Tusnádnak a keletkezéséről: a pásztorgyermek keleti, sebei feltűnő gyorsan gyógyultak e vidéken, ahogy a lápos helyre begázoltak.⁵³ Ez utóbbi történet esetleg megmagyarázza a mai alakjában 1842-ben keletkező fürdőhely eredetét, másrészt azonban tudjuk, hogy Tusnádot már 1731-ben említik, tehát már korábban is ismert volt,⁵⁴ legfeljebb utóbb kiment a divatból, lassan elfelejtették, míg a múlt század közepe táján ismét felfedezték.

Épp így a szintén erdélyi Szejke fürdőt is a hagyomány szerint 1840 táján fedezte fel egy pásztor, ámbar tudjuk, hogy jóval korábban már könyvbeli emléke is előfordul.⁵⁵

Az eddig elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy nálunk a XVI. század óta fürdőhelyeinket a parasztság, a nép felkereste, sőt a legtöbb helyen külön a számukra létesítettek fürdőket (balneum rusticum). Voltak időszakok, amikor egyik-másik fürdőhelyet csak a parasztság látogatta, sőt feltehető, hogy a fürdőhelyek keletkezésében, kialakulásában parasztságunknak szerepe volt, ha ez minden részletében nincs is tisztázva, mert a nép szemléletében a gyógyforráshoz nagyon könnyen tapadnak elfogadható, reális, bár meg nem történt események, vagy teljesen irreális tartalmú legendák, mondák.

A továbbiakban vizsgálat alá kell vennünk a következő kérdéseket: milyen vizet használ fürdőzésre a nép, a vizet milyen módon használja, alkalmazza és végül milyen betegségek ellen veszi igénybe a fürdözést?

A nép szempontjából nem fontos, hogy a víznek valamilyen különleges alkatrésze, hatása, gyógyereje legyen, elég, ha a közösség valami különleges gyógyerőt érez benne. Gyógyerőt érezhetnek kisugározni egyszerű forrásvízből, minden kultusz, természetfeletti jelenség képzeete nélkül is. A kalugyeri időszak forráshoz igen sok román zarándokol el és hisznek abban, hogy a benne való fürdés bőrbetegségeket, köszvényt, szemfájást gyógyít. Csudálatosnak tartják a forrást, mert időszak a megjelenése, mert rendkívüli jelenség. A kalugyeri időszak forrás, az Izbuk nem szorosabban vett parasztfürdő, ahová hetekre eljön üdülésre a parasztember és ahol — mint az iszap, thermál vagy kénes gyógyvizekben — valóban racionálisan, fizikális módszerekkel segítené elő a gyógyulását, hanem inkább a vallásos-mágikus eljárások közé sorolható fürdőmód. Az izbuki forrás időszak forrás (különben teljesen indifferens 9 Celsius fokú víz) és épp rendkívüliségében, a megmagyarázhatatlan természeti tüneményben érzi a nép a gyógyerőt. A múlt század elején már több izben megemlékezik róla az irodalom.⁵⁶ Az akkori írások szerint főleg bőrbajosok látogatják, de számtalan béna, vak, szemfájós, köszvényes is fel-

keresi a környékről, távolabbról, a szomszéd megyékből, első-sorban román parasztok. Tavasz táján jönnek a „szent víz”-hez, a torkolat elé ülnek és amikor a forrás megdagad, beteg testüket bemártják. Az akkori leírások gyógyulásokról emlékeznek meg. A vízben való fürdés bizonyos mágikus szertartással történik: három kiömlés alá kell állni, csak akkor használnál. Erősen vallásos színezete van a fürdésnek, a beteg román előzőleg keresztet vet magára, az ott álló keresztet megcsókolja. A forráshoz hiedelmek tapadnak: egy lány megkísérelte, hogy a forrás barlangjában ül le, de a szent forrás megbosszulta magát, a lány meghalt. A püspök házat épített ide, de ez a forrás szellemét megharagította és a forrás nem dagadt ki, mire a házat le kellett rombolni és helyébe keresztet állítani a szellem kiengesztelésére. Erre a víz megindult.⁵⁷ Rossz lelkiismeretű embernek általában késik előbuggyanni.⁵⁸

Külföldön, pl. az Alpokban divatos a hideg forrásban való fürdés, nálunk azonban ilyen fürdés mód nem ismeretes. Sokkal jelentősebbek ezeknél a természetes meleg források, a meleg vizek. Gyógyító célból a meleg forrást világszerte mindennél használják. pl. Kamcsatkában is: a víz 39 C°, a környező levegő — 36°. Messziről, többnapos járóföldről jönnek a betegek, a hóban sátrat vernek, egy—három hétig a nap nagy részét a meleg vízben töltik el.⁵⁹ Hasonlóképpen használják Afrikában a meleg forrásokat. Nálunk sok ilyen meleg forrás van, többek közt — ahogy már fentebb érintettük — a Keszthely melletti Hévíz volt egy ideig úgyszólván tisztán népi, parasztfürdő. Hévízforrások Pöstyénél a Vág partján és a folyóban is feltörnek. 30 évvel ezelőtt még ide járt a parasztság fürödni: az iszapba gödröt ástak, az abból kiáramló meleg víz a Vág hideg vizével keveredve lehűlt, ide ültek be a beteg emberek. Az Alföldön levő Hajdúszoboszló törzsközönsége is a környék parasztságából kerül ki. A környező parasztházakban szállnak meg, de különben fürdőzésekor elvegyülnek a városi lakosok közt.⁶⁰

Az izzasztó fürdők természeti népeknél, kultúrnépeknél egyformán igen kedveltek. Ezek közt említésre méltó a fürdőházban való gőzfürdő, erre jellemző: gőzfejlesztés a víznek

forró, megtüzesített kövekre való öntésével, a fürdőben a testnek nyírfa-cserfa ágakkal való ostromozása⁶¹ és végül, hogy mindez egyetlen helyiségben történik. A fürdés végén hideg vízfürdő következik. Ez a fürdés módja Európa, Ázsia északi részén terjedt el, ma is megvan a Szovjetunióban, Finnországban (a Baltikumban, Kelet-Lengyelországban). Angliában, Svédországban, Norvégiában, Dániában, Izlandban, Németországban kihalt.⁶² Ez az izzasztó fürdő⁶³ Magyarországon nincs meg, de a fürdővíznek, elsősorban a savanyúvízes ásványvíznek egy különleges melegítési módja (amikor is a vizet az abba hajigált izzó kövekkel melegítik fel) emlékeztet az előbbi eljárásra. Természetesen a kettő közt lényeges a különbség: az izzasztó fürdőnél gőzt fejlesztenek, a mi fürdőinkben a vizet melegítik fel, tehát voltaképpen meleg kádfürdőt készítenek. A forró kövekkel készített gőzfürdő klasszikus hazája a Szovjetunió, Európa északi része, de benyúlik Svájcba is, ahol gyakran a gőzfürdő a „Backstube“-val egyesült. Hasonló gőzfürdőberendezés a középkorban is gyakori.⁶⁴ Megvolt ez a gőzfürdőberendezés a múlt század eleji Pesti Egyetemi Klinikán is: 1818-ban a klinikai épületben levő gőzfürdőszoba mellett, melyben a gőzt izzó vasgolyók leöntésével állították elő, egy kénés füstölő készüléket állítottak fel.⁶⁵

Az északi nagy orosz bana, a fürdőházikó, lényegében véve gőzfürdő, a gőzt izzó köveknek vízbe dobásával állítják elő.⁶⁶ Nálunk, ahogy említettem, az izzó köveket vízmelegítésre használják és nem gőz képzésére. A bana szó azonban a régi nyelvben a „fürdő”, „gödör” jelentéssel gyakran szerepel, pl. „kénköves Banya vízben... fürösszed. Ha aféle Banya nincsen, csinálj ilyen fürdőt... Az vízben forralj...⁶⁷” — Köszvény esetén „A tagok erősítésére pedig a Bányaferedő”.⁶⁸ — „Reszketés, kéz-, lábelesés ellen jó a meleg fürdő-bánya, mint a Budai, Váradai, Gyógyi”.⁶⁹ — „... ily állapottyokban a Bányákban való ferdések sokat használtatnak”.⁷⁰

A forró kövekkel való fürdővíz melegítésre számtalan adatumunk van. Wernher⁷¹ írja le 1549-ben, hogy a Kassa melletti Mislyei hidegforrás (fons ad Mislam) vizét úgy használják a betegek, hogy a víz közelében található köveket megmelegítik

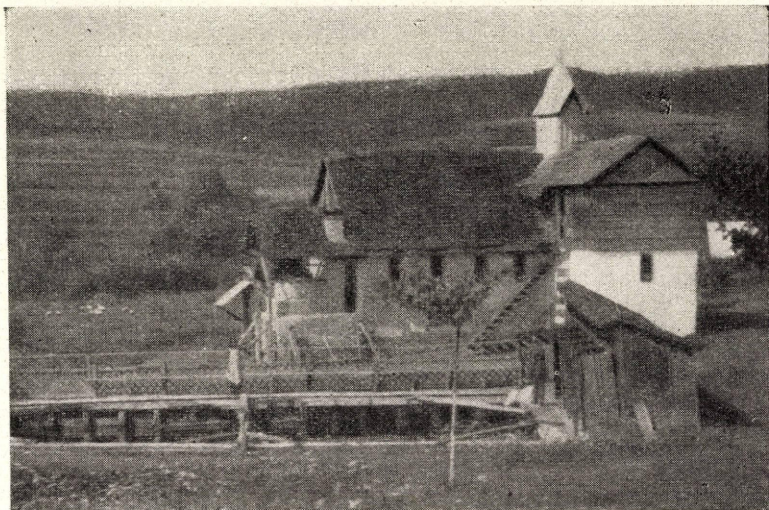
és a vízbe helyezik. Erdélyben a Medgyes melletti Kisbajomi forrás közelében a betegek felütötték sátraikat, lombkunyhóikat, a vizet nagy kádakban használták, a szegényebb betegek számára pedig a földbe gödröket ástak, ezeket vízzel töltötték meg, majd abba izzó köveket dobtak.⁷²A vendégek a máramarosi savanyúvizekhez magukkal hozták kádjaikat és a vizet szintén megtüzesített kövekkel melegítették fel.⁷³ A viski fürdő fejlődésében fokozatok különböztethetők meg: a kezdeti fokon fürdőkád nagyságú üreget vájnak a földbe, a faházban követ melegítenek és azzal melegítik föl a vizet, a beteg a vízben fekszik. Fejlettebb fokon a fakádat szekérrel viszik ki, de ennek a vizét is még forró kövekkel hevítik fel. Végül faházikókat építenek és ott fürödnek a betegek, tehát már nem szabad ég alatt.⁷⁴

Ennek a vízmelegítésmódnak főleg Erdély a hazája, különösen a románoknál szokásos. Megjegyzi egyik leírója:⁷⁵ az ottaniak az észak-amerikai indiánok módjára csinálják a fürdőt tüzes kövekkel. Kéroly fürdőben minden ház előtt nagy tűz lobog, amin a köveket melegítették.⁷⁶ Krasznajáz mellett mély tó van, a betegek a tó szélén gödröt ásnak, abba a tóból vizet hordanak, ha kihűlt a víz, újra melegítik a kövekkel, a tűz állandóan ég.⁷⁷ Homoródon régebben a szabadban fürödtek fakádakban, gyékénysátor alatt. Székely munkások a víztartó edényt fatörzsekből készítették a helyszínen, abba tették a savanyú vizet és a forró pataki köveket.⁷⁸ Brescaja fürdőben aratás körül a kalotaszegi románok fürödtek: lombsátor alatt, kádakban, főleg a hüléses betegek. Itt is izzó kövekkel melegítik fel a vizet, legjobbnak tartják a vastartalmú tócsákból mert békasó nevű kvarcköveket. Órákhosszat fürdőznek a vízben.⁷⁹ Így használták régebben Előpatakot is. A háznál készített fürdőt a kiszolgáló zsellér csinálta, aki tüzet gyújtott az udvaron, abba követ melegített. Amíg azok áttüzesedtek, addig a nagy facebret vagy a fürdőkádat telehordta savanyúvízzel, utána az izzásig hevített köveket beledobálták. 1843-ban írták ezt, de ahol más berendezés nincsen, ma is használják a vízmelegítés e módját.⁸⁰ A szilágysági Magurán a Pökoltó büdös, iszapos vizét ma is kádakba hordják, tüzes kövel felmelegítik és abban

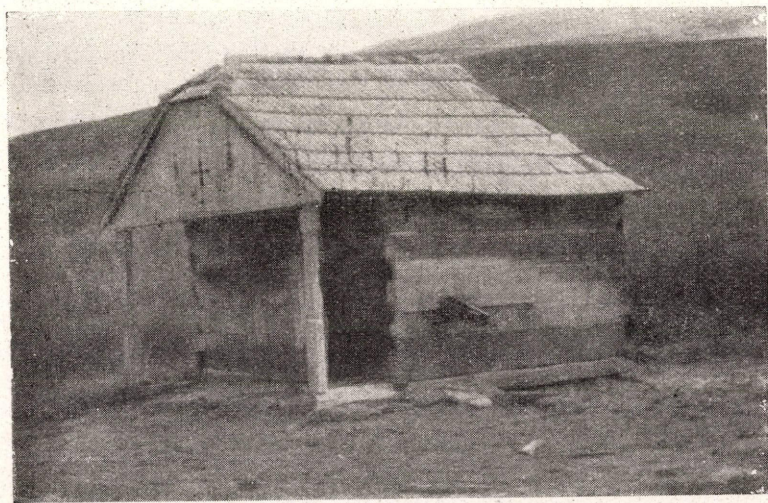
fürdenek a környékbeli falusiak. Ketten-hárman vesznek egy jegyet és felváltva fürdenek egy fürdő levében, mert úgy tartják, hogy így nemcsak olcsóbb, hanem hatásosabb is (1942. évi adat).

Az említett esetekben a vízmelegítésre nagyobb köveket szedtek össze, de az is előfordult, hogy a fürdőző vagy a tulajdonos nagyobb ócska vasat (rendszerint összetört ekevasat) szerzett be, amit kampóval szedtek ki a parázból.⁸¹ Csikban Menaság-Potyondon a forrás körül zöld fenyőágakat vertek fel, a vizet tüzes kövekkel melegítették, a betegek 1894—96 táján így heverészték a tűz mellett, amiben a köveket melegítették.⁸²

A felsorolt adatok az izzó kövekkel való vízmelegítés elterjedési területéről adnak némi felvilágosítást: elsősorban Erdélyből származnak az adatok, de úgy látszik, régebben északabbra is megvolt (pl. Kassa közelében). Majdnem minden esetben savanyú ásványvizet melegítettek fel, az izzó követ a vízzel telt gödörbe vagy fakádba hajították, a vizet fürdésre használták. Arról viszont nincs tudomásunk, hogy az izzó követ vízzel leöntötték, vagy más módon gőzfejlesztésre használták volna. A vízmelegítés e formájának indítéka valószínűleg az lehetett, hogy a savanyúvízforrás közelében nem volt megfelelő tűzálló edény, amiben a fürdővizet felmelegíthették volna a fürdővendégeknek, tehát kénytelenek voltak az izzó kövekkel való hevítéshez folyamodni. A vízmelegítésnek e módja fürdő célra ismeretes másutt is. Egy 1860-as évekből származó leírás szerint Kis-Ázsiában a beteg a forráshoz ment, minden szükségeset magával vitt, ott oleander- és platánágakból gunyhót épített, a földbe gödröt ásott, abba a forrás vizét vezette és izzó kő- vagy vasdarabokkal megmelegítette.⁸³ Az eljárás tehát itt ugyanaz, mint az erdélyi fürdőknél. Ennél azonban közelebbi párhuzammal is szolgálhatunk: Karinthiában Karlsbadban, 1700 méter tengerszint feletti magasságban a vizet úgy melegítik, hogy a vizet kivájt fatörzsbe öntik és abba izzó köveket dobnak. A néphit szerint itt nem a vízben van a gyógyerő, hanem a kövekben, amiket előzőleg gondosan kiválogatnak a patakából.⁸⁴ A fentebb idézett leírások szerint Erdélyben

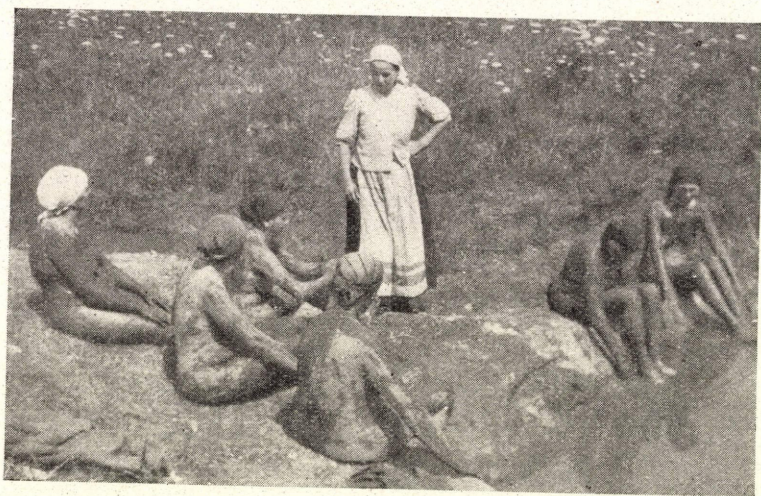
Sós iszapfürdő úszómedencével és fürdőházzal. Szászpéntek
(Vajkai A. felv. 1941.)

A sós forrás házikója. Szászpéntek (Vajkai A. felvétele)

Pihenő fürdővendégek. Szászpéntek (Vajkai A. felvétele)

Sós iszappal bekent parasztasszonyok napozása. Szászpéntek
(Vajkai A. felvétele)

is elsősorban a patakból hozzák a vízmelegítéshez használandó köveket.

A régebbi kis fürdőhely — még ha nem is parasztfürdőhely — meglehetősen kezdetleges. Trencsénteplicen 1726-ban alig volt egy-két, gerendákból összetakolt faház. A szegényebb nép szőlővesszőből és gallyakból készített vityilókban lakott. Herkulesfürdön még 1830 táján csak lombsátorokban és deszkakunyhókban laktak a szegényebb betegek.⁸⁵ A Torjai Bűdös barlangnál fakunyhókban laktak, rakás kő volt a konyha.⁸⁶ Különösen kezdetlegesek voltak a múlt századbeli erdélyi fürdők, pl. Előpatak,⁸⁷ Kovászna. A múlt század második feléből származó fürdőhelyképek⁸⁸ még a kor jönevű fürdőhelyeinél is meglehetősen megegyeznek a mai erdélyi parasztfürdőhelyek külsejével: a „szálloda“ igénytelen, hosszúkás épület egyszerű fatornáccal, a fürdőházikó fabodé. Radnafürdőre a vendég magával hozta konyhafelszerelését, cselédségét,⁸⁹ ahogy a mai parasztfürdőző is magával hozza háztartása fontosabb eszközeit, élelmének nyersanyagát. Még Pöstyénben is régebben gödröt ástak, esetleg kideszkázták, abban fürödtek.⁹⁰ Nagymúltú fürdőhelyekről is hasonló híradást hallunk: Pymontban a XVI. században a szabad ég alatt fürödtek a betegek, kádakban, esetleg egyszerű deszkatető volt felettük, a vizet szabad tűzön katlanban melegítették.⁹¹

A felsorolt számos adatból kitűnik, hogy a nép előszeretettel látogatja a természetes meleg fürdőkön kívül az ásványvizes fürdőket (a Zánka melletti Vérkút, Balatonfüred, a számos erdélyi ásványvizes fürdő stb). Olykor a fürdőnek egészen speciális hatást tulajdonítanak, pl. Erdélyben az egyik savanyúvízfürdőbe (Szalárd) az 1831. évi kolera idején mentek a betegek. E fürdő ma már csak rom.⁹² Máramarosban is sok savanyúvízforrást használt a parasztság, mindössze egyszerű famederbe foglalták a vizet.⁹³

A sós-iszapfürdők közül említésre méltó, mint kifejezetten parasztfürdő, napjainkban a szászpénteki fürdő. A környékbeli magyar, román, német parasztsók látogatják, főleg nők, kevés öreg férfi, leginkább reuma ellen, a nők ritkábban női bajok gyógyítására. Általában két-három hétre jönnek, nyáron, lehe-

tőleg a nagy melegben. Ha hideg az időjárás, meleg kádfürdőt vesznek a sós vízből, ha meleg van, akkor az iszapba mennek: meztelenre vetkőzve az iszappal bekenik a testüket és így fekszenek ki a napra, órákhosszat. Valami szegényes kis szállást kapnak a kis parasztfürdőhelyen, különben kint főznek a szabadban, több vendég közösen, egy tűzhelyen.⁹⁴

Külön ki kell emelnünk az erdélyi népi gázfürdőket. Ezek ma is igen kedveltek, évente számos beteg paraszt keresi fel azokat. Erdély délkeleti részében, a Székelyföldön igen sok helyen tör fel a földből a gáz, a leggyakoribb gázkeveréktípusok: 1. metángáz, 2. metán, kénhidrogén, széndioxid, ritkán nemes gázok. (A Hargita hegység vulkanikus területén széndioxid ömlik ki, a jellemző szagot a csekély kénhidrogén adja.) Végül 3. kénhidrogénes kitörések vannak.⁹⁵ Szepsiszentgyörgyön a Zúgás kutat használták a podagrasok: a kénes gödörbe a beteg napkelte előtt meztelen lábait bedugta.⁹⁶ A beteg parasztok régebben a torjai Búdös barlangot keresték fel. A bőrbeteg, a köszvényes, reumatikus, sőt szemfájós falusi ember kijött a „Búdös-hegy”-re: a barlang közelében kunyhót épített magának és naponta a barlangba ment, addig tartózkodott benne, amíg csak kibírta.⁹⁷ A múlt század közepén még nagy tömeg tanyázott a barlang környékén és az otthagyt ruhadarabok⁹⁸ elárulták, hogy a fürdőzésnek racionális tartalma mellett kultikus oldala is volt. Kezdetleges fürdőhely volt a múlt században Kovászna, egy századközepe leírás⁹⁹ elmondja, hogy a beteg ember gödörbe ment, felette faalkotmány volt. csak a beteg feje volt kint, a lyukon, így vett gőzfürdőt. Kiütéses betegek a Csíkszentimre melletti Búdös barlangot látogatják: derékig abba állnak. a mélyedés felett fákra ülnek és melengetik fájós lábukat, beteg testrészüket.¹⁰⁰

Az erdélyi népi gázfürdők legjelentősebbje napjainkban talán az 1301 méter magasan fekvő Hargita fürdő. E vidéken a földből, ahogy fentebb említettük, széndioxid ömlik ki és a parasztság ezt használja ki gyógyításra: a földbe gödröt ásna, amibe azután beleülnek. Régebben csak egyszerű gödör volt, ma föléje deszkabódét emeltek. Nyáron, májustól kaszálásig, majd aratástól szeptember végéig napközben a gödörben állan-

A kénes gödör házikója. Hargitafürdő (Vajkai A. felvétele, 1941.)

A kénes fürdőben ülő betegek. Hargitafürdő (Vajkai A. felvétele)

Földbe ásott gödörben fekvő beteg. (Népi gázfürdő.) Hargitafürdő
(Vajkai A. felvétele)

Falusi fürdőzők a Balaton partján. Balatonkeresztúr
(Vajkai A. felvétele, 1940.)

dóan 20—25 beteg üldögél, órákhosszat bent tartózkodnak, természetesen teljesen felöltözködve. Reumás, hátfájós, lábfájós beteg jön főleg; van, aki minden harmadik évben eljön a kénes gödörbe. Fogfájás ellen is jónak tartják: a gödörben ülő beteg a száját kitátja, orrát befogja, a gödör levegőjét magába szívja. A szembajos beteg belepislog a gödörbe. A kénes gödörben való tartózkodás előtt a legtöbbször meleg kádfürdőt vesznek az itt levő savanyúvízes forrás vizéből. Amelyik beteg nem tud járni, annak külön gödröt ásnak a földbe, pokróccal jól letakarva abba fektetik, órákhosszat fekszik így a földön. A kénes gödörben való kúrára két-három hétre jön el a beteg paraszt, kocsin, magával hozva főző-sütő edényeit, szerszámaikat, megfelelő élelmet, sőt még élő baromfit is, tehát semmiféle vendéglői ellátásra nem szorulnak. A fürdőzés jó hatása különben szerintük csak ősszel, télen mutatkozik.¹⁰¹

A betegségek, amikkel népünk felkeresi a fürdőhelyeket, orvosilag meglehetősen nehezen határozhatók meg, mégis három kórformát ki kell emelnünk: bőrbajok, reumatikus fájdalmak és fájós szem. A nép szeret specializálni, az egyik forrást szemgyógyítóknak, a másikat reumafürdőnek nevezi, jöllehet e források egymás mellett vannak és teljesen azonos összetételűek. Ahogy korábban már érintettük, már a XVIII. század végén feljegyezték, hogy a mehádiai források (Herkulesfürdő) közül az egyik szembajrt, a másik hideglelést, a harmadik szaggatást, rühöt stb. gyógyít.¹⁰² Tiroli parasztfürdőkben szem-, gyomor-, tag-, szívvíz van, pedig mindegyikük azonos összetételű egyszerű kútvíz.¹⁰³

Az eddig tárgyalt fürdők mind gyógyító jellegűek, a nép csak betegségében alkalmazza. Tisztán tisztálkodásból, higiénikus célból már sokkal ritkábban fürödnek, ugyanezt halljuk máshonnan is: pl. Karinthiában a hegyi tavak mentén lakók szoktak a tóban fürödni.¹⁰⁴ A folyóvízben való fürdés divatja különben is művelődéstörténetileg újabb keletű. 1760-ban létesítették csak Párizsban az első folyóvízi fürdőintézetet.¹⁰⁵ Az egészséges embernek a szabadban való fürdőzését amúgy is korlátozhatja a hagyományos népi szemlélet. Pl. a Tolna megyei puszták lakói házas korukban már nem tartják illőnek a vízben való

lubickolást.¹⁰⁶ Inkább gyermekek fürödnek, játékból, szórakozásból. Itt megemlíthetjük azt a szokást, hogy gyermekek lábára bokájuk fölött az úrnapi sátorból vett szentelt spárgát kötnek, nehogy fürdés közben görcsöt kapjanak.¹⁰⁷ Erdélyből ismerünk mondókát, amit a fürdőző gyermekek mondanak, amikor kiszaladnak a vízből: „Szivárvány, szivárvány, szídd ki a fülemből a két kupa vizet. Kék vagy, sárga vagy, piros vagy, mi az isten csudája? Aki hajadon fönt van, arra ragadjon a főfájás!” Utána a gyermekek a kezüket megvizsgálják és a színéből jósolnak, betegek lesznek-e (ha sárga vagy kék) vagy egészségesek (ha piros).¹⁰⁸

Épp, mert a folyóvízben, tóban való fürdés divatja általában újabb keletű, parasztságunk csak jó későn, akkor is csak gyéren érkezett el a szabad fürdéshez. A múlt század közepén még alig akadt vállalkozó, aki Magyarország legnagyobb tavában, a Balatonban fürdött volna. A parasztság azért kijött, nyáron, aratás, cséplés után vasárnaponként a Balatonhoz fürödni, hogy a cséplés, nyomtatás porától kitisztuljon. Sok száz kocsival tódult ide a környező falvak népe, megfürödtek a Balatonban (egyszer a nyáron) és nem utolsósorban társaságban szórakoztak. Úszni természetesen senki sem tudott.¹⁰⁹ Manapság is az a helyzet, hogy számtalan parasztember él a Balaton partján, aki még soha az életében nem volt a tóban. Különben nyárra vasárnaponként olykor lehet találni a tó partján három-négy parasztkocsit a közelebbi-távolabbi falvakból, aminek utasai megmártják magukat a vízben, ki ingben, ki alsónadrágban, az asszonyok pedig valamilyen vékonyabb hétköznapi ruhában. Közben kifogják a lovakat és azokat is megfürdetik a Balaton vizében.¹¹⁰

Szólhatunk még kifejezetten népi üdülőhelyekről, ahol esetleg valami gyenge ásványvízforrás van, olykor azonban még ez is hiányzik. Ilyen pl. Borda, ahová főleg falusiak jönnek ki pihenni: kádfürdőt vesznek a különben teljesen közömbös vízben, a környező nagy tölgyerdőben szétszóródnak, elüldögélnek a fák alatt, elbeszélgetnek, pihennek. Az orvosi tisztet egy kassai borbély látja el.¹¹¹

Az elmúlt korszak szigorúan ügyelt a társadalmi tagozódásra és az uralkodó osztály fürdőhelyeit mereven elkülönítette a parasztságtól, noha gyakran épp a falu népe volt a gyógyforrás első látogatója, olykor egyenesen a felfedezője. A válaszfalak ma már eltűntek, kifejezetten parasztfürdőkről napjainkban aligha beszélhetünk. De a fürdőhelyek kialakulásában, a gyógyvizek használatának elterjesztésében parasztságunknak ma is jelentős szerepe lehet. Földtani vizsgálatoknál, tudományos jellegű próbafúrásoknál megtörténik, hogy meleg víz tör elő a mélyből, mire a falu népe legott ott terem és elsőként alkalmazza gyógyfürdőnek a meleg vizet.¹¹² Kipróbálja a gyógyvíz hatását és így hagyományos tapasztalatait felhasználva, segítséget nyújt a tudományos balneológiának.

Jegyzetek

A jegyzetekben előforduló rövidítések: Ethn. = Ethnographia. MOE = Magyar-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. I—IV. kötet. Bpest., 1929—1940. — NÉ = Néprajzi Értesítő. — Tud. Gyűjt. = Tudományos Gyűjtemény.

¹ A boszorkányperek aktáiban előfordul csontból fürdő (1584. Komáromy Andor, Magyarországi boszorkányperek oklevéltára. Bpest, 1910. 33), békatojásból (1709. Uo. 235), szótlanul hozott kút-vízből (1715. Uo. 267), szemétből (1727. Uo. 393), ezerjófűből (1728. Uo. 414) stb.

² Annak a víznek van gyógyereje, amiben fehér kígyó lakik (Ethn. 1932. 171). A különben racionális fürdőkhöz irracionális elemek is tapadhatnak. Pl. Aki a budai lópormalom fürdőjében negyvenszer megfürdik, biztosan férjet kap. (MOE. I. 115).

A bodajki ásványos fürdőt régóta használják gyermektelen aszsonyok, hogy termékenyekké legyenek (Tud. Gyűjt. 1827. V. 52—55).

³ Az Alföldön reuma, csúz, köszvény ellen a múlt század végén még trágyafürdőt használtak: a beteg nyakig beleült a meleg trágyába (NÉ. 1928. 85).

⁴ O. v. Hovorka u. A. Kronfeld; Vergleichende Volksmedizin. Stuttgart, 1908—1909. I. Bd. XIV.

⁵ Gustav Jungbauer, Deutsche Volksmedizin. Berlin u. Leipzig, 1934. 2.

⁶ Szendrey Zsigmond: Betegség, gyógyítás. Magyarország Néprajza. Bpest, IV. kötet.

⁷ Alfred Martin, Vom Baden. CIBA Zeitschrift. 1936. No. 35.

⁸ MOE. III. 7.

⁹ A régebbi balneológiai irodalomból kiemelhetőek az alábbi összefoglalások: St. Weszprémi, Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia. Lipsiae, 1774—1787. I. 79—82. (Az addig megjelent balneológiai irodalmat adja.) — Johan v. Csaplovics, Topogr. stat. Archiv d. Königreichs Ungarn. Wien, 1821. I. Bd. Mineralische Wässer u. Bäder. 173—250. — Carl v. Szepesházy, Neuester Wegweiser ... Ungarn ... ausführlichen Beschreibung aller Mineral-Bäder, Gesundbrunnen u. Heilquellen. Kaschau, 1827. 240. S. — P. Kitaibel, Hydrographica Hungariae, Tom I—II. Pest, 1829. 407, 316 P. — D. Wachtel, Ungarns Kurorte u. Mineralquellen. Oedenburg, 1859. 475. S.

¹⁰ Alfred Martin, Vom Baden. CIBA Zeitschrift. 1936. 1185.

¹¹ Uo. 1187.

¹² A búcsújáróhelyek gyógyításában a szentkút vize fontos szerepet játszik, sok búcsúhelyen nincs is kegykép vagy csodatevő szobor, hanem szentkút, voltaképp ez utóbbtól vált híressé a kegyhely. (Pl. Csátka, Vasvár.) Több helyen a búcsúsok beteg testrészeit mossák a kútban (Andocs, Búcsúszentlászló, Segesd stb.), a vizet főleg szembetegségek ellen használják (Vajkai Aurél, A magyar népi orvoslás vallási és egyházi vonatkozásai. Új Élet. Kassa, 1938. 163. kk. — Vajkai Aurél, Népi orvoslás a dunántúli búcsújáróhelyeken. Magyarástudomány. 1942. 129—131.) Arról, hogy a búcsúhely kútjában egészen megfürödnének, nincsen adatom.

A gyógyforrások eredetileg forráskultusszal voltak kapcsolatban, a keresztény korszakban a szentekről nevezték el, Szentkútnak nevezték, melléje gyakran kápolnát építettek. 1546-ban a pöstyéni melegforrás vizét Szentvíznek nevezik (MOE. IV. 134). — Trajanus dunai hídjá mellett fakadó Szentkereszt nevű forrás csudájáról volt híres: „sokféle betegséget gyógyított meg sikeresen“ (Tud. Gyűjt. 1837. V. 116). — A gyógyforráshoz könyörgő és hálaáldozatot hoztak, a kegyhelyekké kialakult források mellett ma is találunk áldozatul hozott ajándékot, offert, fára aggatott rongyot stb. Pl. Andocsra a búcsúhely kútja mellett hajtút hagynak. Csobánkán rongyot kötöznek az ágakra. (Vajkai, Népi orvoslás a dunántúli búcsújáróhelyeken 133).

- ¹³ MOE. III. 21.
- ¹⁴ Vajkai Aurél, A csatkaí búcsú. Ethn. 1940. 50—73.
- ¹⁵ Orbán Balázs, A Székelyföld leírása, Bpest, 1868. I. 115.
- ¹⁶ Uo. 71.
- ¹⁷ 1597. Handwörterbuch d. deutschen Aberglaubens (Martin, Baden). I. 845.
- ¹⁸ Szamota István, Régi utazások Magyarországon. Bpest, 1891. 522 (Oláh Miklós leírása után).
- ¹⁹ MOE. III. 83.
- ²⁰ MOE. III. 173.
- ²¹ Szamota id. m. 420.
- ²² A külön fürdőket általában a török szorgalmazta, pl. Budán a Sáros fürdőben (a mai Gellért fürdő) a török kivonulása után ismét közösen fürdött férfi és nő (1793. évi adat. Nékám Lajos, A magyar bőrgyógyászat emlékeiből. Bpest, 1908. 9.).
- ²³ MOE. IV. 140.
- ²⁴ M. Bél, Hungariae antiquae. Norinbergae, 1723. MOE. III. 172.
- ²⁵ A. K. Woita; Untersuchung nach der Natur = und Artzney = Kunst des Schlenitzisch . . . . . Baades. Wien, 1753.
- ²⁶ András Herrmann, De thermis Trentsin. 1726. MOE. IV. 227—228.
- ²⁷ MOE. I. 148.
- ²⁸ MOE. IV. 222.
- ²⁹ Gömöry István, Diss. inaug. med. de aqua . . . . St. Ladislaiensi. 1777. MOE. IV. 184.
- ³⁰ Diaria itinerum Pauli Kitaibelii . . . von Endre Gombócz. Bpest. 1945.
- ³¹ Hoffmannsegg utazása Magyarországon 1793—94-ben. Ford. Berkeszi. Bpest., 1887. 125.
- ³² Johan v. Csaplovics, Slavonien. Pesth, 1819. I. 101—2.
- ³³ D. B. I., Boldog Zala Vármegye! Keszthelyi Hévízéről. Sopron, 1795. A szerző az egyik helyen a búcsúhelyeken hagyott tárgyakra emlékeztető sorokat ír: „Bizonyára még ezek közül (a betegek közül) lesznek olyanok is, akik mankóikat, falábaikat és nyoszolyáikat örök emlékezetül a Partodon hagyják“ (28. l.).
- ³⁴ MOE. IV. 227.
- ³⁵ Richard Bright M. D., Travels from Vienna through Lower Hungary. Edinburgh, London, 1818. 447.
- ³⁶ Eötvös Károly, A balatoni utazás vége. 178, 237—8.
- ³⁷ Ez a szokás úgyszólván népszokásként napjainkban is megvan. A környező falvak népe nyáron szép számmal keresi fel Hévizet, de

a tóban csak igen kevesen fürödnek, úgyszólván mindenki a tó levezető csatornájában, a „Gát”-ban fürdik.

³⁸ Tud. Gyűjt. 1834. III. 70. Fényes Elek, Magyarországnak... mostani állapotja. Pest 1836. I. köt. 473. — Horváth Bálint, A füredi savanyúvíz s Balaton környéke. Magyaróvár, 1848. 113.

³⁹ Eötvös Károly, A balatoni utazás vége, 157.

⁴⁰ C. v. Szepesházy—J. C. Thiele, Merkwürdigkeiten des Königreiches Ungarn. Kaschau, 1825. I. Bd. 67.

⁴¹ Tud. Gyűjt. 1837. VII. 8—18.

⁴² Eötvös Károly szemlélete közel hozza a fürdőt a búcsúhelyhez. „Aki balatoni fürdön, badacsonyi és somlyai szüreten meg nem találta szíve mását: hiába ment az aztán a lorettói vagy az öreg Mária czelli Szűzanyához.” (Eötvös Károly, Utazás a Balaton körül. I. 70.)

⁴³ Magyarország és Nagyvilág. 1868. 290. kk.

⁴⁴ MOE. IV. 229.

⁴⁵ CIBA Zeitschrift, 1936. 1193.

⁴⁶ Pl. a sziklára egy szentnek képét vagy szobrát helyezik, mire a sziklából gyógyerejű forrás fakad. — A forrás azóta gyógyerejű, amióta abban egy nagy király megfürdött. — Gyógyerejét a forrás elvesztette, mert a vizet megfertőzték, vagy mellette nagy bűnt követtek el. — A beteg megálmodja, hogy ha az illető forrásban megfürdik, akkor meggyógyul. — A hűtlen vagy meghalt kedves után folyt könnyekből patak, tó lesz stb. (Szendrey Zsigmond, Forrásmondák. Ethn. 1922. 58.)

⁴⁷ Tud. Gyűjt. 1931. I. 93.

⁴⁸ MOE. IV. 185.

⁴⁹ Tud. Gyűjt. 1825. XII. 15—16., Ethn. 1946. 87.

⁵⁰ Ethn. 1925. 173.

⁵¹ Bányai János, Székelyföld természeti kincsei. I. k. 1938. 112.

⁵² Bányai János, Székelyföldi gyógylápok. Magy. Népi Szemle, 1937.

⁵³ Bányai, Uo.

⁵⁴ Bányai János, Székelyföld természeti kincsei, 101.

⁵⁵ Bányai, Uo. 117. Mátyus István, Ó és Új Diaetetica. Pozsony, 1787—93.

⁵⁶ Tud. Gyűjt. 1822. II. 299. IX. 85—89. 1836. VII. 84. 96. — Johann v. Csaplovics, Gemälde von Ungern. Pesth., 1829. I. 87. — Fényes Elek, Magyarországnak... mostani állapotja. Pest, 1839. IV. 135.

⁵⁷ Nagy Sándor, Biharország, Nagyvárad, I. 1884. 205—208.

⁵⁸ Vasárnapi Újság. 1861. 172.

⁵⁹ Martin, CIBA Zeitschrift. 1936. 1184.

⁶⁰ A korábban már említett meleg fürdőkön kívül még néhány adat: Nagyváradon langyos, kénes vizű tó van, amihez a nyári hónapokban sok reumás, köszvényes paraszt elzarándokol és megfürdik (Szepesházy, C. v., Wegweiser durch d. Königreich Ungarn. Kaschau. 1827. 203). — A nagyvárad melletti meleg fürdőhöz minden oldalról tömegesen jött a nép, az egész vidék a fürdőzők sátraival volt tele (Szepesházy id. m. 83). — Egykorú leírás szerint a siklósi téglaház melletti langyos forrásban hideglelős betegek fürödtek és gyógyultak meg (Hölbling Miksa, Baranya orvosi helyirata. Pécs, 1845. 129). — A budai Rudas fürdő köztermét főleg a nép használta (Ország Tükre. 1864. 93—94). — A Putnok melletti Nádas-nak nevezett forrás vizét a nép melegfürdőre használta csúz, köszvény ellen (Vasárnapi Újság 1866. 351).

⁶¹ Itt megjegyezzük, hogy Magyary-Kossa Gyula orvostörténész az almakeréki templom XIV. századbeli falfestményén felfedezni véli azt a csapó eszközt, amivel a finn gőzfürdőben is verdesik testüket a fürdőzők (MOE. I. 197. IV. 8—9).

⁶² Martin, CIBA. Zeitschrift. 1936. 1189. 1190.

⁶³ Ismeretes viszont a kemencében való fürdés egyes betegségeknél: a beteg ember kenyérsütés után a meleg kemencébe bebújik (NÉ. 1934. 25.). Pattanásos, bőrbajos gyermeket az Alföldön a meleg kemencébe tettek és addig tartották ott, amíg izzadni kezdett (NÉ. 1933. 79.).

⁶⁴ Maurizio, A., Die Geschichte unserer Pflanzennahrung. Berlin, 1927. 30—31. Ugyanitt idézve: Wehrli, Gust. Ad., D. Schwitzstübli d. Zürcher Oberlandes. Schweiz. Archiv. f. Volksk. Bd. 22. 1919. 129. kk. — A régebbi típusú orosz gőzfürdő kis, 1,5 méter magas kényelmetlen helyiség, fekvőhelyekkel, az egyik sarokban tűzhellyel, amin a köveket melegítik, a követ utóbb vízzel öntik le. Az újabb típusú 2—2,5 méter magas, több helyiségű épület, magasabb tűzhellyel.

⁶⁵ Győry Tibor, Az orvostudományi kar története. 1770—1935. Bpest, 1936. 345.

⁶⁶ Zelenin, Russische Volkskunde. 1927. 250. kk.

⁶⁷ Varjas Béla, XVI. századi magyar orvosi könyv, Kolozsvár, 1943. 50.

⁶⁸ Páriz Pápai Ferenc, Pax Corporis. Kolozsvár, 1747. 264.

⁶⁹ Házi Különös Orvosságok. 1795. 120.

⁷⁰ Csapó József, Orvosló könyvecske. Pozsony és Pest, 1791. 181.

⁷¹ Wernher, Der admirandis Hungariae aquis hypomnemation. Basel, 1549. MOE. III. 174.

⁷² 1791. Mátyus István, korának egyik híres orvosa meg is jegyzi, hogy a dagadozó, fekélyes testűeknek jól használ ez a fürdő (Mátyus István, Ó és Új Diaetetica. V. 83. MOE. IV. 216).

⁷³ Tud. Gyűjt. 1838. XII. 100.

⁷⁴ Vasárnapi Újság. 1863. 379.

⁷⁵ A. de Gerando, Siebenbürgen und seine Bewohner. 1845. I. 225.

⁷⁶ Fronius, Fr., Bilder aus dem sächsischen Bauernleben in Siebenbürgen. Wien, 1879. 287. — Orbán Balázs, A Székelyföld leírása. I. 86.

⁷⁷ Ethn. 1946. 87 (1864. évi adat).

⁷⁸ NE. 1935. 123.

⁷⁹ Ethn. 1912. 167.

⁸⁰ Bányai János, Valcele-Előpatak fürdő és gyógyvizeinek ismertetése. Odortheiu, 1936. A „Székelység“ melléklete. 14.

⁸¹ Bányai János, A Székelyföld természeti kincsei és csodás ritkaságai. Odorhei. 1938. I. k. 112.

⁸² Vitos Mózes, Csík megye ásványos forrásai és fürdői. Csík megyei Füzetek. 1894—96. Csíkszereda, 354.

⁸³ Martin, CIBA Zeitschrift. 1936. 1201.

⁸⁴ Martin, Handwörterbuch d. deutsch. Aberggl. I. 848.

⁸⁵ MOE. I. 148.

⁸⁶ Boner, Siebenbürgen. Leipzig. 1868.

⁸⁷ Előpatakra savanyúvízkúrára jöttek a betegek, de ahogy a múlt századbeli író megjegyzi: semmi sem nézhet ki kezdetlegesebben, mint egy ilyen fürdőhely (Boner, Siebenbürgen, 314).

⁸⁸ Pl. a homoródi, dobogói, korondi fürdő (Orbán Balázs, A Székelyföld leírása. 1868. I. k. 70. 83. 128— 129).

⁸⁹ MOE. IV. 229.

⁹⁰ A földbe vájt gödör szükség esetén kádat pótol: a cigányok újszülötteiket hideg vízben mosták meg, kád híján a földbe vájt lyukban (Csaplovics. J., Gemälde v. Ungern. II. 301. Ortelius Revidius, I. 24. Tud. Gyűjt. 1930. V. 102).

⁹¹ Martin, CIBA Zeitschrift. 1936. 1183.

⁹² K. Nagy Sándor, Bihar-ország. Nagyvárad, 1884. I. k. 47.

⁹³ Vasárnapi Újság. 1864. 118.

⁹⁴ 1941. évi gyűjtés. Néprajzilag figyelemre méltó, hogy az iszapal besározott asszonyok a vékony iszaprétegben testüket elfedő, szinte lepelszerű anyagot éreznek, ami elfedi meztelenségüket és így egyáltalában nem szégyenkeznek a fényképezőgép lenséje vagy az idegenek előtt.

- ⁹⁵ Bányai János, A Székelyföld természeti kincsei stb. 1938. I. k. 148.
- ⁹⁶ 1791. MOE. IV. 215.
- ⁹⁷ A. de Gerando, Siebenbürgen. 1845. 104—105. — Vitos, Csík-megyei Füzetek 1894/96. 138.
- ⁹⁸ Erdély, 1893. 139. — Fákra rongyot inkább a búcsújáráshelyeken aggatnak a betegek (v. ö. Vajkai, Népi orvoslás a dunántúli búcsújáráshelyeken. Magyarságtudomány. 1942. 133), de úgy látszik, hogy egyéb forrásnál is meglehet ez a szokás. Pl. aki a Gágókút vizéből iszik, a fára rongyot akaszt (Orbán Balázs, A Székelyföld leírása. III. 97). — L. még: Wilslocki Henrik, Fákra aggatott fogadalmi rongyok a magyar néphitben. Ethn. 1894. 320.
- ⁹⁹ Boner, Siebenbürgen. 168. 316.
- ¹⁰⁰ Vitos, Csík-megyei Füzetek. 1894/96. 140.
- ¹⁰¹ 1941. évi gyűjtés.
- ¹⁰² Hoffmannsegg-Berkeszi, id. m. (1794) 125.
- ¹⁰³ Martin, Handwörterbuch d. deutsch. Abergl. I. 844.
- ¹⁰⁴ Hovorka-Kronfeld, Vergleichende Volksmedizin. I. 47.
- ¹⁰⁵ Martin. CIBA Zeitschrift. 1936. 1194.
- ¹⁰⁶ Berde Károly, A magyar nép dermatológiája. Bpest, 1940. 33 (Illyés Gyula után).
- ¹⁰⁷ Berde, id. m. 34.
- ¹⁰⁸ Aranyosrákos. Erdélyi Múzeum. 1945. 99—100.
- ¹⁰⁹ Eötvös Károly, Utazás a Balaton körül. I. 53. 69.
- ¹¹⁰ Nem szólunk itt a tisztán kultikus jellegű tavaszi fürdésekről, így a nagypénteken, húsvétkor, Szentgyörgy napján, május elsején, pünkösdkor végzett fürdésekről. Különösen a nagypénteki fürdés (amit általában folyóvízben kell elvégezni) jelentős (L. Berde Károly, A magyar nép dermatológiája. 35).
- ¹¹¹ 1934. évi gyűjtés.
- ¹¹² Így pl. legutóbb Csokonyavisontán és Kőrösszegapátiban. Az utóbbi 45 C°-os sós vizében a nyáron sok falusi megfürdik.

A tanulmányban előforduló külföldi fürdőhelyek.

- Borda = Klečenov. Csehszlovákia.
Brescaja. Románia, Erdély.
Csikszentimre = Ciuc-Sântimbru. Büdösfürdő. Románia. Erdély.
Gázfürdő.
Előpatak = Vâlcele. Románia, Erdély. — Savanyúvíz.
Hargita fürdő. Románia, Erdély. — Gázfürdő és ásványvíz.
Homoród. Románia, Erdély. — Savanyúvíz.
Kalugyer = Călugări. Izbuki időszakai forrás. Románia, Erdély.
Kéroly. Románia, Erdély.
Kisbajom. Medgyes (= Medias) mellett. Románia, Erdély. — Ásványvíz.
Kovászna = Covasna. Románia, Erdély. — Gázfürdő.
Krasznajáz. Románia, Erdély.
Magyarád = Madarovce. Csehszlovákia. — Meleg fürdő.
Mehádia = Mehadia (Herkulesfürdő). Románia, Erdély. — Meleg fürdő.
Menaság = Potyond. Románia, Erdély.
Mislye = Mišľa, Csehszlovákia, Kassa mellett.
Nagyvárad = Oradea-mare. Románia, Erdély. — Meleg fürdő.
Pöstyén = Piešťany. Csehszlovákia. — Meleg fürdő.
Radnafürdő. Románia, Erdély. — Ásványvíz.
Rajec. Csehszlovákia. — Meleg fürdő.
Stubňya = Stubnianske Teplice. Csehszlovákia. — Meleg fürdő.
Szalárd = Sălard. Románia, Erdély. — Savanyúvíz.
Szászpéntek = Pintic. Románia, Erdély. — Sós iszapfürdő.
Szejke. Románia, Erdély. — Ásványvíz.
Sepsiszentgyörgy = Șeși-Sângeorgiu. Zúgás kút. Románia, Erdély. — Gázfürdő.
Szkleno = Sklenô nad Hronom. Csehszlovákia. — Meleg fürdő.
Szlavóniai melegforrások. Jugoszlávia.
Torjai (= Turia) Büdös barlang. Románia, Erdély. — Gázfürdő.
Trencsénteplic = Trenčianske Teplice. Csehszlovákia. — Meleg fürdő.
Tusnád = Tusnad. Románia, Erdély. — Savanyúvíz.
Visk = Viskvo. Szovjetunió, Ukrán Szocialista Köztársaság.

РЕЗЮМЕ

Очерк заключает в себе историю развития курортов. С целью более уяснить этот вопрос, он познакомит нас с примитивными методами использования минеральных вод и с другими данными курортов. Говорится о бальнеологическом употреблении минеральных вод.

На основании самостоятельного исследования покажет с тем связанные народные обычаи и другие особенности.

Zusammenfassung

Die Abhandlung befasst sich mit der Entwicklungsgeschichte der ungarländischen Heilbäder. Um diese Entwicklung klarzustellen, macht uns der Verfasser mit der primitiven Linie der Ausnützung der Mineralwasserquellen bekannt und teilt Daten mit. Der Verfasser erörtert die balneologischen Bedingungen der Mineralwässer, auf Grund eigener Forschungen gibt er eine Darstellung der bezüglichen Volksbräuche und charakteristischen Gepflogenheiten.

HIPPOKRATÉSZ ÉS A BIOKLIMATOLÓGIA

Írta: Dr. KÉRDŐ ISTVÁN (Budapest)

Századunk, s különösen az utolsó évtizedek nagyarányú technikai és tudományos fejlődését figyelemmel kísérve, a legtöbb mai ember aligha gondolna arra, hogy évezredekkel ezelőtt megírt művek olvasása bármi újat, vagy felhasználható nyújtana időszerű problémáinak megoldásához. Valóban, ha az ókornak akár a legnagyobb tudósa is hirtelen életre kelne és megjelenne közöttünk, csodálkozva és megrendülve szemlélné a modern világot, melynek alkotásai, eredményei legmerészebb álmait is messze felülmúlják. Úgy tűnik hát, hogy jogosan vagyunk büszkék napjaink hatalmas vívmányaira. Egyet azonban nem szabad elfelejtenünk: minden kis újabb eredmény, minden előre tett lépés a haladás útján, elődeink munkájára, tudására támaszkodik, s mindaz, amit elértünk, évezredek ve-rej-téké-nek, töprengésének végső gyümölcse. Helyes tehát, ha a tudomány munkása olyankor, amikor néhány órára megpi-hen, hogy erőt gyűjtsön a rá váró nagy feladatokra, egy-egy percre elfordítja tekintetét az előtte lebegő célról és visszapil-lant a maga mögött hagyott útra, szemügyre veszi annak sok-szor zezgugos, kanyarulatós pályáját, s a mellette álló határ-köveket. A kiindulópont többnyire elvész a régmúlt idők ködös távlatában, de néha, ha szerencsések vagyunk, a nagy messze-ségben is felfedezhetjük egy-egy monumentális alkotás hal-vány körvonalait: egy nagy szellem korát meghaladó gondola-tát, vagy megfigyelését, mely útjelző táblaként mutatta száza-dokkal előre a helyes irányt a tudomány vándorai számára, feltéve, hogy egyáltalán észrevették vagy megszívlelték.

Hippokratészt ábrázoló metszet műveinek 1665. évi Leydenben megjelent Gaasbeeck-féle kiadásából

A leydeni Hippokratész-kiadás címképe

Ilyen jelentőségük van Hippokratész fennmaradt műveinek is. Az ókornak ez a kiváló orvosa az i. e. V. század első felében, 460 körül született és 377-ben halt meg. Kos szigetéről származott. Bejárta Görögországot, Kis-Ázsiát. Munkássága és eszméi az orvostörténelemben korszakot jelentettek. Igen jó megfigyelő volt és bár élettani és kórtani ismeretei mai szemmel nézve hiányosak voltak, mégis eredményesen gyógyított, mert kiváló érzéssel hasznosította empirikusan szerzett tudását. Nagy figyelmet fordított az alkatnak az egyes betegségekben játszott szerepére. Különös gonddal tanulmányozta a környezeti tényezők, mint a levegő, a vizek és a talaj jelentőségét a betegségek keletkezésében és lefolyásában. E tanulmányban elsősorban azt szeretnénk bemutatni, hogyan állják meg helyüket Hippokratésznek a légköri tényezők és az élő szervezet működése közti összefüggésekre vonatkozó megállapításai és tanítélei modern ismereteink fényében.

Forrás gyanánt Hippokratész összes munkáinak, az ún. „Corpus Hippocraticum”-nak egy 1665. évi kiadása⁶ szolgált, mely Hollandiában, Leydenben jelent meg a Gaasbeeck testvérek kiadásában a következő címmel: „Magni Hippocratis Coi Opera Omnia Graece et Latine Edita et ad omnes alias Editiones accommodata . . .” A művet Joannes Antonides Vander Linden rendezte sajtó alá. Az értékes kétkötetes munka az Országos Orvostörténeti Könyvtár tulajdona. Ugyancsak felhasználtuk a szövegek helyes magyar fordításához a jelenleg legmodernebb, a görög szövegek kritikai összehasonlításával készült német Hippokratész-fordítást⁷ is, melyet Richard Kapferer készített és rendezett sajtó alá. Ez a sorozat 1934-ben jelent meg (Hippokrates-Verlag, G. M. B. H., Stuttgart—Leipzig).

Mielőtt rátérnénk a hippokratészi szövegek elemzésére, röviden áttekintjük a bioklimatológia mai állását.

Maga az elnevezés a görög „bios” — élet, és „klima” — hajlás, éghajlat szavak összetételéből származik. A *bioklimatológia* gyűjtő fogalom. Mindazokat az ismereteket jelenti, melyek a légköri tényezők élettani és kórtani hatására vonatkoznak. A bioklimatológiának két ága van: a *meteorobiológia* és a

MAGNI
HIPPOCRATIS

COI
OPERA OMNIA.
GRÆCE & LATINE

EDITA,

Et ad omnes alias Editiones accommodata.

Industria & diligentia

JOAN. ANTONIDÆ VANDER LINDEN,

Doct. & Professoris Medicinæ Practicæ primi in
Academia Lugduno-Batava.

VOLUMEN PRIMUM.

LUGDUNI BATAVORUM,
Apud DANIELEM, ABRAHAMUM & ADRIANUM
à GAASBEECK.
CICIDCLXV.

A leydeni Hippokratész-kiadás címlapja

klimatobiológia. Az első a légkör gyorsan lezajló *folymatainak*, az időjárásváltozásoknak *dinamikus* befolyása nyomán mutatkozó biológiai reakciókkal foglalkozik. A másik a légköri elemek egy meghatározott területre jellemző *állapotának*, a klímának hosszabb időn át érvényre jutó *statikus* hatásával. Mind a meteorobiológia, mind a klimatobiológia maga is két-két tárgykörre oszlik. A szervezetnek az időjárás, ill. a klíma befolyása alatt észlelhető normális alkalmazkodási reakcióival a *meteorofiziológia* és a *klimatofiziológia* foglalkozik. Ha a kiváltott reakciók kórosak, akkor a *meteoropatológia*, ill. a *klimatopatológia* ismeretanyagához tartoznak.

A bioklimatológiát egészen új tudománynak tekintik. Nem kétséges, hogy tudománynak csak azóta nevezhetjük, amióta egyrészt jobban megismertük a légkör fizikáját, s ezáltal közelebbről meg tudjuk határozni az atmoszférában lejátszódó folyamatok természetét és időpontját, másrészt a kiváltott biológiai reakciókat is objektív módszerekkel, számszerűen kifejezve le tudjuk mérni, s nem szorulunk kizárólag a betegek szubjektív panaszainak figyelembe vételére. Nem kevésbé fontos szerep jutott a biostatistikai módszereknek is, melyekkel az összefüggéseket a feltételezett hatótényező és az észlelt életani reakció között felülvizsgálhatjuk és biztosan megmondhatjuk, hogy mikor van szó a két jelenség véletlen időbeli egybeeséséről, mikor valódi ok-okozati összefüggésről. Igaz, hogy az orvostörténelem minden szakában találkozunk olyan megállapításokkal, melyek egyik, vagy másik betegség okát az időjárásban, az éghajlatban keresték, azonban ezeket az elképzeléseket az exakt természettudományok kialakulása után erősen kritikus szemmel nézték, sőt nagyobbára kétségbe vonták. A fent vázolt fejlődés eredménye, hogy a bioklimatológia a modern tudományok között is polgárjogot kapott. (Kérdő⁹)

Nézzük meg most már közelebbről, melyek is a bioklimatológia immár tudományosan is bebizonyított, legfontosabb tényei!

Első helyen kell megemlítenünk, hogy a környezeti tényezők, tehát köztük az időjárás és az éghajlat részéről is, főleg a *változás* hat a szervezetünkre. A megváltozott külső körülmé-

nyekhez ugyanis a szervezetnek alkalmazkodnia kell, hogy életfolyamatainak zavartalanságát biztosítsa. Már ebből következik, hogy egy meghatározott változás nem mindenkiél fog egyforma reakciót kiváltani. Aszerint, hogy a különböző egyének egyes szervei, szervrendszerei milyen állapotban vannak, mekkora a teljesítőképességük, a környezet ugyanazon változása eltérő működési zavarokat idéz elő, mert más és más életfolyamat szempontjából lépi át az alkalmazkodóképesség határát. Így kerül előtérbe az *alkat* kérdése. Régebben az alkat fogalmához csak az egyén öröklött, vagy veleszületett adottságai tartoztak és típusát elsősorban a külső megjelenési formák alapján, tehát morfológiai szempontból igyekeztek elkülöníteni. Ma az alkatról való elképzelésünket kibővítettük azal az ismerettel, hogy az egyén tulajdonságai az élet folyamán módosulnak és így szívesebben beszélünk különböző *reakció-típusokról*, sőt pillanatnyi reakciókészségről, abból a tapasztalatból kiindulva, hogy ugyanannak az egyénnek reakciói is rövid időn belül változhatnak. Innen magyarázható az a nehézség és sok látszólagos ellentét, mellyel a légköri hatások tanulmányozása közben szemben találjuk magunkat.

Az időjárásváltozás hatásaival kapcsolatban eleinte az egyes légköri tényezők szerepét vizsgálták, mint pl. a hőmérsékletét, vagy a légnyomását. Ma tudjuk, hogy időjárásváltozáskor a légkör összes elemei egyszerre változnak meg, mert légtömegcsere következik be. Két eltérő légtömeg határfelületét *időjárás frontnak* nevezik. Aszerint, hogy az előző légtömeg helyére nála melegebb, vagy hidegebb légtömeg kerül, beszélünk *melegfront*ról és *hidegfront*ról. A két frontfajtának élettani hatása lényegesen eltér egymástól. A meteorológiai tényezők hatásukat főleg az *idegrendszeren* keresztül fejtik ki (*Kérdő¹⁰*), mely az alkalmazkodás folyamatának legfőbb irányító szerve. Az idegrendszernek egyik különleges tevékenysége az ún. *vegetatív idegműködés*, mellyel összes szerveinknek az akarattól független irányítása történik. A vegetatív beidegzésnek kétféle munkamódja van. Az ún. *sympathicus* jellegű idegtevékenység fokozódása esetén a szervezet az általános energiakifejtés, emelkedő anyagcsere, intenzívebb vérkeringés fázisába jut. A

parasympathicusnak nevezett idegműködés fokozódásakor a pihenés, az energiatelraktározás, az anyagcsere csökkenése kerül előtérbe a szervezetben. Bármelyik idegműködési mód túlzott érvényre jutása esetén kóros tünetek jelentkezhetnek. Mindezeket azért kellett előrebocsátanunk, hogy megérthessük a két frontfajtának hatásait. A melegfrontot kísérő életjelenségek a *sympathicus* tónus növekedésére utaló tüneteket mutatnak. A hidegfront hatására viszont a *parasympathicus* tónus fokozódik. Az elmondottak ismeretében csaknem az összes frontpatológiás jelenséget meg tudjuk magyarázni.

A légkörnek természetesen nemcsak az ilyen rövidlejáratú változásai befolyásolják az élőlényeket, hanem a hosszabb időközönként visszatérő, szabályos változásai is. Már a nap 24 órája alatt is megfigyelhető az életfolyamatok jellegzetes ritmusa. Ugyanígy a nagyobb periódusok során az évszakok sajátos időjárása is áthangolja egész szervezetünket. Ismeretes, hogy a gyomorfekély pl. tavasszal és ősszel szokott kiújulni. Gyermekek tetániás görcsei halmozottan lépnek fel az első verőfényes tavaszi napok táján. Tudjuk, hogy a járványok megjelenésében is megfigyelhető bizonyos évszakai periodicitás.

Mindezek a vázolt összefüggések csak egészen nagyvonalú áttekintését adják bioklimatológiai ismereteinknek. Egyes részletekre Hippokratész különböző műveinek megfelelő szakaszainál fogunk szükség szerint bővebben kitérni.

Hippokratész munkáiban igen sok helyen találkozunk az időjárás, a levegő fontos élettani szerepére vonatkozó részekkel. Az összes adat felsorolása meghaladná jelen tanulmány kereteit. Bioklimatológiai vonatkozású megállapításainak, nézeteinek egyik legbőségesebb forrása aforizmáinak III. fejezete. Vegyük sorra mindenek előtt e fejezet szakaszait.

I. Az évszakok váltakozása leginkább hoz létre betegségeket és az egyes évszakok folyamán főleg a hideg és meleg ingadozásai, továbbá az ehhez hasonló váltakozások idéznek elő betegségeket.

Már az első idézet mutatja, hogy Hippokratész milyen világosan felismerte a környezet változásának nagy szerepét. De nézzük tovább!

11x
ρεσ, 4 μόνον 5 δέξεται 6
εξ 7 8 9

LIII. Ομοίαι τας κλιμας υ-
γρὰς ἴχθον, 2 νεοί μόνον, 1 βί-
ται ἀπιδάσονται 4 τας ἕχθρας
ἴχθον. 5 ἐς τὸ γῆρας, χείρως
ἀπιδάσονται 6 ἕρμαιον, 7 γό,
ὡς ἴκτο πολὺ, 8 τὴν λανθασ-
σεν 9.

LIV. " Μεγάλη ἡ σωματικὴ 18
ἀνάστασις μὲν, 2 ἐλάττωσεν κ' ἄνευ
ἀέθου, 3 ἐγὼ μόνον 4, 5 δὲν χρε-
ται, κ' χείρως 6 ἰλασθήσεται.

ΤΜΗΜΑ ΤΡΙΤΟΝ.

20 A ἰ μεταβολαί τ' ἄρῳν, 1
μελέται πικτασι νεοί
μαζ. 2 ἐσ τῆσιν ἄρῳσιν αἱ μετα-
βολαί μετὰ ἀλλήλαις ἢ φύθῳσιν ἢ με-
λέται, 3 ἐ τ' ἀλλὰ κ' ἄλλοι ἄρῳσιν.

II. " Τῶν φύθῳσιν, αἱ μὲν 2
σθεσὶ ἴσθῳ, 3 αἱ δ' ἄνευ χημῳ-
τα, 4 ἢ ἑκατὸς πεφύθῳσιν.

III. " Τῶν ἴσθῳσιν ἀλλὰ αἰσῶ 3
ἀλλὰ 2 ἢ ἑκατὸς πεφύθῳσιν 1
3 κ' ἡλελίαι πικτα σθεσὶ ἄρῳσιν, 4 κ'
χείρως, 5 ἐσὶ δὲ αἰσῶσιν.

IV. " Ἐσ τῆσιν ἄρῳσιν, ὅταν 4
τ' αἰσῶσιν χείρως, 5 ἐπὶ μὲν ἴσθῳ,
ὅταν δ' ἄνευ γέρον, 6 φθιστικῶ-
σιν 7 τὰ ἰσθμιαῖα αἰσῶσιν δὲ χείρως
χρῶ.

V. " Νότοι βαρύνοντες, 2 ἀχλύ-
δεις, 3 κρηνοσῳσμοί, 4 γαστρίαι,
5 ἰσθμιαῖα, 6 ἰσθμιαῖα αἰσῶσιν
σθεσὶ, σωματικῶσιν τῆσιν ἄρῳσιν
πικτασιν. 7 ἢ δ' ἄρῳσιν ἢ, 8 βῆ-
χῳσιν, 9 φάρμακῶσιν, 10 κλιματικῶσιν
ρεσ, 11 δυνατοῦσιν φεραλέταισιν,
12 ἰσθμιαῖα πικτασιν, 13 τῆσιν.
14 ἰσθμιαῖα αἰσῶσιν αἰσῶσιν δὲ χείρως
αἰσῶσιν.

VI. " Ομοίαι

oportet ad aliud, 4 manente
eo quod visum est ab initio. 60

LIII. Quicunque ventres hu-
midos habent, 2 dum quidem
juvenes sunt, 3 melius degunt
4 quam hi qui siccos habent.
5 Veram ad senectutem deterius
degunt. 6 Resciantur enim ple-
runque senescentibus.

LIV. In corporis magnitu-
dine juventutem quidem de-
gere, 2 liberale est & non in-
decorum. 3 Senectutem vero de-
gere, 4 inutile, & deterius par-
vitate.

SECTIO TERTIA.

Mutationes temporum ma-
xime pariunt morbos. 2
& in temporibus magna muta-
tiones frigoris aut caloris, 3 &
reliqua juxta rationem hoc mo-
do.

II. Naturarum aliarum quidem
ad ætatem, 2 aliarum vero ad hye-
mem, 3 bene aut male se ha-
bent.

III. Morborum alii ad alia
tempora, 2 bene aut male se ha-
bent: 3 & ætates quædam ad
tempora, 4 & regiones, 5 & vi-
ctus.

IV. In temporibus quum ea-
dem die, 2 modo calor, modo
frigus sit, 3 autumnales morbos
expectare oportet.

V. Austri auditum gravantes,
2 caliginosi, 3 caput gravantes,
4 torpida, 5 dissolventes.

Quum hic prevaluerit, talia
in morbis patiuntur. 7 Si ve-
ro Aquilo fuerit, 8 tussis, 9
fauces, 10 alvi duræ, 11 urinae
difficultates, 12 horrores, 13 do-
lores costarum, 14 pectoris.
Quum hic dominatur, talis
in morbis expectare oportet.

VI. Quum

Hippokratész aforizmáiból a bioklimatológiai kérdésekkel foglal-
kozó harmadik rész első öt szakasza, az 1665-i leydeni kiadásban

II. Az egyes emberek szervezete különbözőképpen viselkedik az évszakokkal szemben; némelyek számára a nyár, másoknak a tél kedvező, vagy hátrányos.

Ebben a megállapításban az alkati tényezők, a reakciótípusok szerepéről van szó. Jól tudjuk, hogy pl. erősen leromlott, ideggyenge, vagy fokozott anyagcseréjű egyének számára a nagy nyári hőség igen kedvezőtlen. Az utóbbiak, habár fázékonyak, mégis jobban érzik magukat hideg időben. Idős emberek számára viszont a téli időszak veszedelmes. Ezt a gondolatot viszi tovább és világítja meg más oldalról a következő szakasz:

III. Maguk a különböző betegségek is eltérő módon viselkednek, jól, vagy rosszul, az egyes évszakokban, de kor, vidékek és életmód szerint is.

Az időjárás viszonyok tehát befolyással lehetnek a betegség jellegének kialakítására, sőt, mint mindjárt látni fogjuk, különleges időjárás helyzetben rendkívüli betegségek is jelentkezhetnek. Olvassuk el a IV. szakaszt:

IV. Bármely évszakban őszi betegségekre számíthatunk, ha ugyanazon a napon majd hőség, majd hideg lép fel.

Az ezt követő rész valóságos kis meteoropatológiai összefoglalás.

V. Déli szelek megnehezítik a hallást, zavarossá teszik a szemet, elnehezítik a fejet, lomhává teszik a testet, petyhüdtté a végtagokat. Ha tehát déli szél uralkodik, a betegségekben ezeket a tüneteket kell elszenvedni. Ha viszont északi szél van, akkor köhögés, rekedtség, vizelési nehézségek, félelmi állapotok, a bordák fájdalma és mellkasi fájdalmak tapasztalhatók. Amidőn északi szél uralkodik, a betegségben ilyen zavarokra számíthatunk.

Érdeemes e tételknél kissé hosszabban időznünk. Az egyes kifejezések értelmezése, értékelése kapcsán figyelembe kell venni, hogy Hippokratész korában a meteorológiai ismeretek igen hiányosak voltak, tehát mai szemmel nézve némely szónak, fogalomnak többféle jelentése is lehet.

Első megállapítása a déli szél hatásaira vonatkozik. Melyek általában a déli szél tulajdonságai? Legfőbb jellegzetessége többnyire az, hogy meleg. Azokat a tüneteket, melyeket Hip-

pokratész a déli szélre vonatkozóan említ, az újabb irodalomban különösen az alpesi vidékek föhnyével kapcsolatban írták le. Maga a föhn is az Alpok északi oldalán észlelt, déli irányból, a gerincről leáramló meleg levegő. Igen érdekes összehasonlítani Hippokratésznek a déli szél hatására vonatkozó megállapításait azokkal a föhn-tünetekkel, melyeket *H. Ficker* és *B. De Rudder* „Föhn und Föhnwirkungen” címmel 1948-ban megjelent könyvében³ *Laussertól*¹² idézve találunk: „Majdnem minden emberen apátia válik úrrá, sokan fejfájást éreznek, különösen a homlokban, mely néhány esetben rosszullétre, hányásra vezet; nagy bágyadtság, álmoság és mégis álmatlanság szokásos tünetek, továbbá a végtagok elzsibbadása és képtelenség, hogy valami komoly problémát hosszabb időn át megfontoljunk.“ . . . Meglepő a hasonlóság a két idézet között. A föhnyelenségekkel azonban távolról sem merült ki a meleg déli szél biológiai hatására vonatkozó modern irodalom. A lyoni gyermekklinika *Mouriquand*¹³ és iskolája kidolgozta a déli szél tünetcsoportját, ahogy ő nevezte: „syndrome du vent du Midi”-t. Megfigyelései elsősorban csecsemőkre, kisgyermekre vonatkoznak. Az ő anyagukban is jelentékeny szerepet játszanak az idegrendszeri tünetek. Ugyancsak utalnunk kell a meleg sirokkóval kapcsolatos idegpanaszokra is.

Nehéz volna utólag megmondani, hogy a Hippokratész munkájában szereplő „déli szél” kifejezés, a mi latin szövegünkben „Auster”, értelmezésének csak az alapjelentésre, vagy átvitt értelemben meleg, enyhe szélre is kell gondolnunk. Az utolsó eset valószínűbb. A meleg légáramlat azonban olyan időjárási helyzetet is jelenthet, amit ma *melegfront* néven ismerünk. Ez a fogalom természetesen Hippokratész idejében még nem volt ismeretes. Nagyon megerősíti feltevésünket az a körülmény, hogy a napjainkban megjelent meteoropatológiai irodalomban melegfronttal kapcsolatosan leírt tünetek egy része is jól megfelel Hippokratész adatainak. Több szerző (*Kuhnke* és *Zink*,¹¹ *Curry*,³ *Wigand*²⁰ stb.) közlése alapján ilyen tünetek: szülés alkalmával fájásgyengeség, depressio, szorongás, gyorsabb kimerülés, fokozott fáradtság, teljessítménycsökkenés stb.

Egy másik csoportot képeznek azok a jelenségek, melyeket Hippokratész északi szél idején figyelt meg. Ezúttal is kérdéses, vajon a szövegünkben olvasható „Aquila” elnevezés csak északi szelet jelent-e, vagy általában hideg légáramlatot. Jogosulnának látszik ebben az esetben is a tágabb értelmezés. Így tehát nemcsak a hideg szelekre általában, de a hidegfront-be-törésekre is vonatkoztathatjuk Hippokratész megállapításait.

Közismert az a tény, hogy nagy lehülések alkalmával az ún. „meghüléssel” jelentkező betegségek” jelentkezhetnek, tehát a felső légutak hurútjai. Ha most megnézzük, hogy az előbb idézett modern szerzők milyen tüneteket tapasztaltak hidegfrontbetörés idején, a következőket találhatjuk: általános görshajlam (Hippokratésznél székrekedés), kólikák, angina pectoris, vizeelési kényszer kis vizeletmennyiségeknél, tehát hólyagtenesmus (Hippokratésznél: urinae difficultates), emelkedett psychés ingerlékenység (Hippokratész: félelmi állapotok), stb. Külön érdemes kiemelni a modern klinikumnak azt a megfigyelését, hogy az angina pectoris betegek milyen halmozottan kapnak rohamokat hideg szél esetén. Nagyon valószínű, hogy az idézett szövegünkben olvasható „dolores pectoris” kifejezés az anginás mellkasi fájdalmakat is magában foglalja. Bizonyos mértékig erre találunk utalást a XVII. szakaszban is, ahol a napi időjárás hatásait foglalja még egyszer össze:

XVII. Ami a napi időjárás befolyását illeti, az északi szelek a testet tömörre s erőteljessé teszik, továbbá mozgékonyá, élénk színt adnak és világos hallást, szárítják a beleket és izgatják a szemet; ha pedig a mellkas körül már előzetesen is volt valami fájdalom, akkor azt fokozzák. A déli szelek a testet petyhüdtté, nedvessé teszik, tompa hallást okoznak, a fejet elnehezítik, szédülést idéznek elő, a szemek és az összes végtagok mozgása is nehézkes lesz, a belek pedig nedvesekké válnak.

Itt különösen a már régebben fennálló mellkasi fájdalmak exacerbálására érdemes figyelni. Jó megjegyzés az is, amellyel az északi szelek szárító hatására utal. Csecsemőknél, mai ismereteink szerint, ügyelni kell arra, hogy ha hideg és száraz levegőn sokáig tartjuk őket, akkor a hideg levegő csekély abszolút nedvesség-tartalmával szemben, amit belélegez-

nek, kilégzéskor a meleg lehelettel viszonylag sokkal több nedvességet adnak le, s így exsiccálódhatnak.

Visszatérve a VIII. szakaszhoz ezt találjuk:

VIII. Állandó jellegű időjárás esetén, s amikor az évszakok változása fokozatosan történik, a betegségek is szabályos lefolyást mutatnak és könnyebb megítélni őket. Szabálytalan változások idején a betegségek is szabálytalanok lesznek és megítélésük nehéz.

Látjuk, hogy Hippokratész milyen dinamikusan szemlélte a betegség folyamatát, melyben a külső tényezők szerepét is kellő mértékben értékelte. Egy következő részben visszatér azonban a reagáló emberre és bemutatja, konkretizáltan, amit már általánosságban a II. szakaszban kimondott, hogy viszont a különböző egyének adottságaitól is függ a reakció. A XVIII. szakaszban az életkor okozta reakciókülönbségeket fejtegeti.

XVIII. Ami a különböző évszakokat illeti, tavasszal és nyár elején a gyermekek és fiatalok érzik jól magukat, s maradnak többnyire egészségesek. Nyáron és az őszi első részében az öregek, késő ősszel és télen pedig a középső életkorok.

Most pedig nézzük meg közelebbről, hogy Hippokratész szerint milyen betegségeket várhatunk az egyes évszakokban leggyakrabban! Mielőtt rátérne az évszakok jellegzetes betegségeinek tárgyalására, felhívja a figyelmet, hogy azért természetesen más betegségek is előfordulhatnak bármely évszakban, felsorolása csak — mint ma mondanánk — „statisztikai valószínűség“.

XIX. Minden betegség felléphet bármely évszakban, mindazáltal vannak olyanok, melyek egy bizonyos évszakban gyakoribbak és rosszabbodnak.

Az idézett szakasz világosan mutatja Hippokratész nagy tárgyilagosságát. Ezután a következő szakaszban így folytatja:

XX. „Mégpedig tavasszal (a következő betegségek lépnek fel mint) mánia, melancholia, epilepsia, vérfolyások, torokgyulladások, nátha, köhögés, lepra, impetigo, vitiligo, legnagyobb számban fekélyes pustulák, tuberculumok és ízületi betegségek“.

Hasonlítsuk össze ezeket a betegségeket a *De Rudder*: „Grundriss einer Meteorobiologie des Menschen” c. könyvének 1952. évi kiadásában⁴ található évszakos összeállítás egyes tavaszi kórképeivel! Itt többek közt a következők szerepelnek: angina, chorea minor, spasmophilia, meningitis tuberculosa és cerebros spinalis, pneumonia crouposa, ekzema, psoriasis, erythema nodosum, erythema exudativum multiforme, stb.

A felsorolt betegségeken kívül tapasztalati tény, megegyezően Hippokratésszel, a heveny ízületi reumának tavaszi halmozott fellépése, nemkülönben a gümőkóros betegek ellenálló képességének csökkenése és növekvő halálozási arányszámia. (Stephani,¹⁶ Strangaard.¹⁷) Ugyancsak ismeretes a tavaszi pszichés labilitás (Hippokratésznél mania, melancholia).

Nyári betegségek:

XXI. Nyáron pedig néhány a felsoroltak közül, továbbá heves és tartós lázak, harmadnapos láz, mégpedig nagy számban, hányás, hasmenés, szempanaszok (szó szerint csipásság), fülfájás, a száj kifeléyesedése, rothadásos folyamatok (putrendines) a nemiszerveken és hydroa.

Ugyanakkor *De Rudder* nyári adatai: heveny bélhurutok, dysenteria, typhus, paratyphus, csecsemők nyári hányásos hasmenése, virusenkephalitis, diplobacillus-conjunctivitis, trychomonasfluor, továbbá az endometrium glandularis hyperplasiája.

Hippokratész magas lázai jól megfelelnek az infekciós bélbetegségeknek, melyeket különben maga is említ. Meglepő a hasmenések, a szembajok és a nemiszervek betegségeinek közéleti egyezése.

Következő rész az ősz.

XXII. Ősszel a nyári betegségek egy része folytatódik, amihez hozzájárul még negyednapos és szabálytalan váltóláz, lépduzzanat és vizenyő, tabes és vizeleti kényszer, bélhurut és dysenteria, ischias, torokgyulladás és asthma, ileus, epilepsia, mania és melancholia.

De Ruddernél ebből gyomorfekélyt, szív- és vérkeringési betegségeket, reumás lázat és anginát találunk.

Téli betegségek:

XXIII. Télen dominál a pleuritis, peripneumonia, nátha, rekedtség, köhögés, mellfájás, oldal és lumbalis fájás, fejfájás, szédülés, apoplexia.

A modern összeállításban ugyanekkor febris rheumatica, angina, ulcus ventriculi és duodeni, szív- és vérkeringési betegségek, bronchopneumonia stb. szerepel.

A felsorolt hippokratészi idézetek mintegy összegezik a hosszú élettapasztalat eredményeit, mint aforizmái általában. Hogy azonban láthassuk, milyen gondos megfigyelésen alapult Hippokratész bioklimatológiai tudása, álljon itt egy részlet a járványokról írt munkájának elejéről:

Thasoson az ősszel, a napéjegylenlőség ideje körül, amikor a pleiádok még láthatók voltak, sok enyhe, tartós eső volt, déli széllel. Délies jellegű tél, kevés északi széllel, szárazság. Nagyjában és egészében a tél tavaszias volt. Tavasszal friss déli szél volt, kis csapadékokkal. Nyáron az ég többnyire felhős volt, vízhiány. A paszszátszelek ritkán fújtak, enyhén és megszakításokkal. Miután tehát az egész időjárás délies jellegű volt szárazsággal, a tavasz kezdetén az egész időjárás csaknem az ellenkezőbe csapott át és északiak jellegűvé vált. Ekkor egyes embereknél teljesen jóindulatú lázak léptek föl. Egyeseknél vérzés mutatkozott. Halálest nem történt közöttük, de sokan fültáji duzzanatot kaptak egy- vagy kétoldalon.

Ilyen körütekintéssel vizsgálta meg Hippokratész az egyes betegségeknek, mint jelen esetben a parotitis epidemica-nak keletkezése körül az időjárási viszonyokat. Érdeemes megjegyezni, hogy *Madsen* statisztikája szerint is a parotitis epidemica legnagyobb számban tavasszal lép fel. Hippokratész a meteorológiai tényezőknek kétségtelenül komoly szerepet és fontosságot tulajdonított, mint azt „A levegőről, helyekről és vizekről“ c. művének bevezető részében olvashatjuk:

Aki a gyógyítóművészetet helyesen akarja elsajátítani, annak a következőképpen kell eljárnia.

Mindenekelőtt meg kell fontolnia, milyen hatásúak az egyes évszakok, mert ezek nem hasonlítanak egymáshoz, sőt inkább különböznek egymástól és változásaikban is eltérőek.

Ezután figyelni kell a szelekre, a melegekre és hidegekre, és pedig különösképpen azokra, melyek minden emberre hatnak, de nem kevésbé azokra is, amelyek az egyes vidékekre jellemzőek.

Hippokratész azonban nemcsak az általános éghajlati sajátosságok iránt érdeklődik, de a sajátos helyi, majdnem azt mondhatnánk, mikroklímaviszonyokat is figyelembe veszi. Egy későbbi helyen így ír:

Ha egy városba érkezünk, melyet nem ismerünk, gondosan figyelniünk kell arra, milyen a helyi fekvése egyrészt a szelekhez, másrészt a napkeltéhez. Egy északi fekvésű város ugyanis nem úgy hat az emberre, mint egy déli, és egy keleti fekvésű másképpen, mint egy nyugati fekvésű.

Ha valaki azon a nézeten lenne, hogy ezek a kérdések nem ide tartoznak, azonnal észre vehetné, ha nézetét megváltoztatja, hogy az asztronómia az orvosi művészetnek nem csekély, hanem igen nagy szolgálatot tesz. Az éghajlat megváltozásával ugyanis az ember belső részei is megváltoznak.

Kérdés, hogyan építi bele Hippokratész bioklimatológiai megfigyeléseit tanításainak, nézeteinek rendszerébe, és miképpen alkalmazza őket a gyakorlati gyógyító tevékenységben. Errre csak akkor válaszolhatunk, ha megismerjük Hippokratész felfogását az emberi szervezetről és a betegségek keletkezéséről. Műveinek számos részében találunk idevágó megjegyzéseket, utalásokat. Helyesnek látszik *Kapferer*⁸ véleménye, aki szerint Hippokratész szemléletének legtömörebb összefoglalását „A diétáról” c. művében találjuk. Idézzük a munka első könyvének 2. fejezetéből a megfelelő szakaszt:

... És nemcsak ezt, hanem a végzett munkának az étel mennyiségéhez viszonyított mértékét és arányát, továbbá az emberi természetet, a test alkatát és korát is ismerni kell, mégpedig az évszakokhoz, a szelek változásához, lakóhelyük fekvéséhez, az év (klimatikus) sajátosságaihoz (való viszonyukban). Ugyancsak meg kell figyelni a csillagok keltét és nyugvását, mellyel összefüggenek az ételek, italok, a szelek, és az egész világ változásai és szokatlan eltérései, amelyekből a betegségek valójában erednek.

Vizsgáljuk meg közelebbről, hogyan kell ezt a tételt értelmezni. Egybevetve Hippokratész más munkáival kitűnik, hogy

szerinte az egészségi állapotot három főtényezőnek egymáshoz való viszonya határozza meg. Ezek: az *alkat*, az *életmód* és a *környezet* (kozmosz). Mindhárom maga is bizonyos egyensúlyi állapotot, arányt fejez ki, mely alkotóelemei közt áll fenn.

Így Hippokratész az alkatot a testhő és az anyag különböző arányával határozza meg. Az anyagot általában „víz”-nek nevezi. Eszerint

$$\text{alkat} = \left(\frac{\text{tűz}}{\text{víz}} \right).$$

Az alkattípusok a két alapelem különböző arányú kombinációjából származnak. Ha pl. túlságosan nagy a testhő és meghaladja a rendelkezésre álló matéria mértékét, akkor előáll a „meleg és száraz” kolerikus alkat. Amikor viszont a testhő kevés és a testet felépítő anyag főlegben áll rendelkezésre, kialakul a „hideg és nedves” flegmatikus alkat.

Kísérreljük meg ezt az elképzelést a mai élettani nyelvre lefordítani. A testhőt, azaz a „tüzet” helyettesítsük az anyagcserével. A „víz” helyére tegyük a test általános anyagi telépítését. Fokozott anyagcsere mellett, pl. súlyosabb pajzsmirigy-túlműködés esetén, valóban emelkedett hőmérsékletet, fogyást, azaz a test anyagának csökkentését, továbbá megnövekedett vízleadást találunk. Az ilyen beteg idegállapota, ingerlékenysége, érzékenysége pedig közel áll a hippokratészi kolerikus alkathoz. A másik esetben, amikor az anyagcsere a normálisnál kisebb, pl. csökkent pajzsmirigyműködés, súlyos esetben az ún. myxoedema kórképében, a szervezetben vízvisszatartás tapasztalható, s az életfolyamatok meglassúbbodnak, az idegreflexek időben megnyúlnak, a szellemi tevékenység vontatottá válik. ami nagyon hasonlít Hippokratész flegmatikus alkatának testi és pszichés tulajdonságaihoz.

Az életmód, vagy diéta jellemzését Hippokratész a kifejtett munka és a táplálkozás arányából vezeti le. Tehát

$$\text{életmód} = \left(\frac{\text{munka}}{\text{táplálék}} \right).$$

Ez az összefüggés önmagát magyarázza. Nyilvánvaló, hogy ha intenzívebb munkát végez valaki, mint amennyi energiát fel-

vett tápláléka szolgáltat, akkor szükségképpen megbetegszik. Ugyancsak kedvezőtlen hatású a kevés mozgás és nagy mennyiségű táplálkozás.

A környezet (kozmosz) felépítésében Hippokratész ismét a tűz és víz ellentétét használja. Itt a tüzet a nap, a vizet (anyagot) pedig a föld és a csillagok képviselik:

$$\text{környezet (kozmosz)} = \left(\frac{\text{nap (tűz)}}{\text{föld (víz)}} \right).$$

Hogyan tekinthetjük ezt az elképzelést mai ismereteink birtokában? Természeti környezetünk jellemzésére az éghajlat (klíma) fogalmát használjuk. A klíma meghatározása körül élénk vita folyik hosszú idő óta a klimatológusok, geográfusok, agronómusok és biológusok között. A kérdés még most sem oldódott meg minden érdekelt határtudomány számára megnyugtató módon. A nehézség abban rejlik, hogy minden tudományszak más és más szempontból közelíti meg a klíma fogalmát. A meteorológus a klimatológiát egyszerűen a légköri fizikai folyamatokra vonatkozó ismeretek, adatok összefoglalásának tekinti, egyes vidékek viszonylatában. A geográfus a táj szerepét is beépíti a maga klíma-fogalmába. Ha viszont a biológia álláspontjára helyezkedünk, nem hagyhatjuk számitáson kívül az élővilág szerepét sem (különösen a növényzetét) a klíma kialakulásában. Legújabban *Wagner*^{18, 19} bevezette a *szubsztrátum-klíma* fogalmát. Szerinte egy terület klímájának kialakulása nemcsak a légkör helyi fizikai állapotától függ, hanem attól is, hogy mindannak, amire a légkör hat, amivel érintkezik (ezek a szubsztrátumok) milyen anyagi, fizikai, kémiai, vagy biológiai tulajdonságai vannak. A szubsztrátum ugyanis megváltoztatja a vele érintkező légkör állapotát és maga is hozzájárul a klíma kialakításához. Valóban, az éghajlatot nem tekinthetjük többé az egyes légköri elemek középértékeiből alkotott mozaikképnek, hanem a föld keletkezésétől napjainkon át a messze jövőbe nyúló dinamikus folyamatnak, mely a világűr felől, elsősorban a Naptól érkező energia és a légkör és föld anyagának, fizikai-kémiai adottságainak egymásra hatásából kialakuló energetikai állapotok ritmikusan, pe-

riodikusan változó egymásutánja. Ez az a felfogás, amely felé a bioklimatológia modern művelői (pl. *Carles*³) közelednek, s amely igen jól összeegyeztethető Hippokratésznek a környezetről, mint hatótényezőről alkotott képével.

Utolsó hippokratészi idézetünk azt a gondolatot veti fel, hogy az égítetekkel, a kozmikus tényezőkkel összefügg az ételek, italok, az időjárás szokatlan változása (*excessus*). Első pillanatra ez az állítás a mi természettudományos szemléletünkkel összeegyeztethetetlennek látszik. Egyes irodalmi adatok azonban a kérdést egészen más megvilágításba helyezik.

Ismeretes, hogy a légkörben kb. 25 km magasan elhelyezkedő ózonréteg jelentékenyen módosítja a földre jutó ibolyántúli sugarakat. Az ultraibolya sugarak hosszúhullámú tartománya kedvező, serkentő hatással van az élőlényekre. A hullámhossz csökkenésével azonban egyre ártalmasabbá válnak s az egészen rövid hullámúak égéseket, sejtkárosodást okozhatnak. Az ózonréteg a rövidhullámú ibolyántúli sugarakat elnyeli, s így általában csak az előnyös hatású hosszúhullámú sugarak jutnak a földre. Minél vékonyabb az ózonréteg, annál több ártalmas rövidhullámú sugarat bocsát át. Az ózonréteg vastagsága összefügg a hőmérsékletével. Magas hőmérsékleten vékonyabb, alacsony hőmérsékleten vastagabb az ózonréteg. *Sanson*¹⁵ Észak-Franciaországban 1945—1950 között méréseket végzett a 25 km-es ózonréteg átlagos hőmérsékletére vonatkozóan és 1947-ben szokatlanul magas értékeket kapott. Ekkor tehát az ózonréteg viszonylag vékonyabb volt és több rövidhullámú ibolyántúli sugarat bocsátott át. Ugyanebben az évben az észak-franciaországi borok alkoholtartalma igen nagy volt. A kozmikus tényezők tehát valóban módosíthatják az ételek minőségét.

Ami az időjárás kozmikus összefüggéseit illeti, az 1954. évi budapesti Meteorológiai Kongresszuson *Berkes*¹ és *Péczely*¹⁴ utalt arra, hogy az időjárásban tapasztalható periodicitásra a Nap folyamatain kívül a Hold és esetleg más égítetek is befolyással lehetnek.

Kapcsoljuk most már össze az alkatról, életmódról és környezetről alkotott három hippokratészi képet és nézzük meg, hogy

Hippokratész szerint hogyan függnek össze egymással. Erre vonatkozó tanításai leginkább „A levegőről, helyekről és vizekről” c. művéből található.

Különböző országokon bemutatja, hogy a klíma és a táj együttes hatása hogyan alakítja ki az ott élő népek alkatát, amelyet azonban életmódjuk is módosít. E kölcsönhatásból folyik, hogy a szervezetben mutatkozó egyensúlyzavarokat az időjárás, az évszakok, az éghajlat, vagy az életmód megváltozása kedvezően vagy kedvezőtlenül befolyásolhatja.

Hippokratész többi munkáiban is még nagyon sok bioklimatológiai vonatkozású részt találhatunk. Ahhoz azonban a bemutatott anyag is elegendő, hogy belőle a legfontosabb tanulságokat levonhassuk.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy Hippokratész megfigyeléseinek legnagyobb része modern ismereteink birtokában is helytállónak mondható. A különbség csak az, hogy ma már igen sok jelenségnek a pontos fizikai, kémiai és élettani magyarázatát is tudjuk. Ez azonban semmit sem von le Hippokratész érdemeiből. Láthattuk az idézett szövegekben nagyfokú tárgyilagosságát, mellyel szerényen megelégszik a megfigyelt tények közlésével és sehol sem igyekszik objektív ismereteit bizonytalan elméletekkel indokolni. Ez azt jelenti, hogy esetleg sok más orvosi kérdés kapcsán is haszonnal forgozhatjuk, még csaknem két és félezer év után is Hippokratész munkáit, mert ha magyarázatot nem is, de gondolatokat, tapasztalatokat még mindig meríthetünk belőlük. Szolgáljon ez egyben biztatásul a kutatómunka területén arra, hogy az olyan jelenségeket, melyeket pillanatnyilag megmagyarázni nem tudunk, pontosan figyeljük meg, jegyezzük fel, mert talán egy utánunk következő generáció a mi adataink alapján megteheti majd a végső lépést számos komoly és nagy probléma megoldása felé.

Irodalom

1. Berkes Z.: A távidőjelzés magyarországi módszere és eredményei. *Időjárás*, 58, 329—340, 1954.
2. Carles, L.-M.: *Agents pathogènes du climat*. Masson, 1954. Paris.
3. Curry, M.: Über die Wirkung aktiver Sauerstoff-Formen der

Atmosphäre auf den Menschen. Schweizerische Medizinische Wochenschrift, 79, 668—672, és 686—690, 1949.

4. De Rudder, B.: Grundriss einer Meteorobiologie des Menschen. Springer, Heidelberg, 1952.

5. Ficker, H. und. B. De Rudder: Föhn und Föhnwirkungen. Leipzig, 1948.

6. Hippokrátész: Magni Hippogratis Coi Opera Omnia Graece et Latine Edita Et ad omnes alias Editiones accommodata. Industria & diligentia JOAN. ANTONIDAE Vander LINDEN, etc. Lugduni. Batavorum, Apud Danielelem, Abrahamum & Adrianum a Gaasbeeck. MDCLXV.

7. Hippokrátész: Die Werke des Hippokrates. Die hippokratische Schriftensammlung in neuer deutscher Übersetzung. Herausgegeben von Dr. med. Richard Kapferer Hippokrates-Verlag G. m. b. H., Stuttgart—Leipzig, 1934. Teil. 6: Luft Wasser und Ortslage, Teil 14: Die hippokratischen Lehrsätze, Übersetzt von Dr. med. Georg Sticker.

8. Kapferer, R.: Überblick über die Schriften „Die Diät“, „Die Winde“, und „Luft, Wasser und Ortslage“ a „Die hippokratische Schriftensammlung in neuer deutscher Übersetzung“ c. sorozat 6. kötetében, VI/59. oldal.

9. Kérdő I.: Az orvosmeteorológiai vizsgálatok módszertani kérdései és új feladatai. Időjárás, 53, 232—237, 1949.

10. Kérdő I.: Időjárás és vegetatív idegrendszer. Időjárás, 55, 136—144, 1951.

11. Kuhnke, W. und O. Zink: Erfahrungen mit einer Medizinmeteorologischer Vorhersage. Medizin-Meteorologische Hefte, Nr. 2., 11. 1950.

12. Lausser: Beobachtungen über den Föhnwind. Naturwiss. Anzeiger d. allg. Schweiz. Gesellschaft f. d. ges. Naturwiss. (herausgeg. von Meisner) Aarau 1820 (Nr. 9.) 75.

13. Mouriquand, G., Bernheim et Josserand: Syndrome du vent du Midi chez le nourisson. (Lyon médical, 16 mai 1926.)

14. Péczely Gy.: Az anticiklonok felépülésének kérdése, kapcsolatban a naptevékenység változásával. — Időjárás 58, 407, 1954.

15. Sanson, J.: Radiation solaire, et bioclimatologie, La Presse Thermale et Climatologique, 89, 115, 1952.

16. Stephani (J) et Trouard-Riolle: Le fléchissement printanier de la resistance générale chez les tuberculeux... (Revue de la Tuberculose, déc. 1929.)

17. Strangaard: Seasonal variations in the weight of tuberculous patients. (Acta medic. scand., t. LXXVII, 1932.)

18. Wagner R.: A táj és a légkör. Időjárás 57, 198—207, 1953.

19. Wagner R.: A mikroklímakutatás módszertani kérdései. A M. Tud. Akad. Agrártudományok Osztályának keretében 1955. IV. 1-én tartott vitaelőadás.

20. Wigand H.: Blutbild vegetives System und Wetter D. Med. Wschr. 73. 200, 1948.

РЕЗЮМЕ

Биоклиматология является наукой, занимающейся с влиянием атмосферных факторов на организм. Гиппократ уже более двухтысячных годов тому назад, познал взаимоотношение организма и внешней среды. В данном очерке автор сравнивает учение Гиппократа о физиологическом влиянием климатологических и метеорологических условий с данными современной литературы.

Без сомнения можно установить, что учение Гиппократа подтверждается — почти без исключения — нашими современными знаниями. Разница стоит только в том, что в настоящее время значительная часть этих взаимоотношений стала объяснимой.

Zusammenfassung

Die Bioklimatologie ist die Wissenschaft, welche sich mit der Wirkung der atmosphärischen Faktoren auf den Organismus beschäftigt. Hippokrates hat die enge Beziehung zwischen den Lebewesen und ihrer Umgebung schon vor fast 2500 Jahren wahrgenommen. In der vorliegenden Arbeit vergleicht der Autor die Lehren von Hippokrates über die physiologischen Wirkungen des Wetters und des Klimas mit den Angaben der modernen Fachliteratur. Man kann ohne Zweifel feststellen, dass die Beobachtungen von Hippokrates durch unsere heutigen Kenntnisse fast ausnahmslos bestätigt worden sind. Der Unterschied besteht bloss darin, dass wir heute einen bedeutenden Teil der Zusammenhänge auf wissenschaftlicher Grundlage auch erklären können.

MAGYAR FOGÁSZATI BIBLIOGRÁFIA (BIBLIOGRAPHIA ODONTOLOGICA HUNGARICA)

Összeállította: Dr. HUSZÁR GYÖRGY (Budapest)

A bibliográfia célja rendszerbe foglalva összegyűjteni, felsorolni a szellemi alkotásokat. Szakbibliográfia a neve az egy tudomány-ágot feldolgozó könyvészetnek. Az első orvosi szakbibliográfiában helyet kaptak már a fogászati művek is. *Baldinger*: „*Neues Magazin f. Aerzte*“-ben (Leipzig 1775) találjuk az első fogorvosi bibliográfiát. *Ploucquet* 1793-ban kezdi meg a „*Literatura medica*“ kiadását. E sok kötetes, négy kiadást megért mű fogászati könyveket is felsorol. A XIX. század első felében a nagyobb fogászati művek függelékeként bibliográfiát is nyújtottak. Így *Laforge* „*Theorie et pratique de l'art dentiste*“ (1810) című munkájában 76 fogászati művet sorol fel. *Fitch* a „*System of Dental Surgery*“-ben (1829) főleg az angol-amerikai irodalom pontos bibliográfiáját nyújtja. Bő könyvészeti fejezetet találunk a francia *Maur*y, a német *Linderer* és a pesti születésű *Carabelli* munkáiban is.

Weinberger, a fogorvosi könyvészet jeles művelője 1936-ban már 107 fogorvosi bibliográfiát tartott nyilván. Ezek közül a múlt század második felének legismertebb fogorvosi bibliográfiái a *Crowley*: „*Dental Bibliography*“ (Philadelphia, 1885). *David*: „*Bibliographie française de l'art dentaire*“ (Paris, 1889.) és *Sternfeld*: *Zahnärztliche Bücherkunde*“ (Österreich.—Ungar. Viertelisch. f. Zahnheilkunde melléklete, 1891). *Crowley* és *Sternfeld* könyvészete nemzetközi, *Davidé* viszont csak a francia anyagot tartalmazza, tehát ún. nemzeti szakbibliográfia.

A bibliográfiák egy része csak könyveket sorol fel. A folyóiratok cikkeit is számontartó mű neve repertorium vagy index. Fogászati vonatkozásban a legismertebb a *Port* (német) és *Black* (angol)

már megszűnt indexek. Repertóriumszerűen számol be az orosz könyvkiadásról az 1926 óta megjelenő *Knižnaja Letopis (Moszkva)*; fogászati fejezete is van. Az indexek, repertóriumok *időszaki bibliográfiák*: míg a lezárt időszakokkal foglalkozó bibliográfiák neve *zárt bibliográfia*. Összegyűjtésük nehezebb, mint az időszaki könyvészet szerkesztése. A zárt szakbibliográfia összeállításához a tudományág ismeretén kívül, a szakma történelmében való jártasság is szükséges. Ez is az oka annak, hogy orvosi és fogorvosi szakbibliográfiák csak nagy időközökben követik egymást. Így pl. angol nyelvterületen az 1885-ben megjelent *Crowley*-féle bibliográfiát csak 1929—32-ben követte *Weinberger* fogorvosi könyvészete. *Campbell* 1949-ben megjelent bibliográfiája az 1682—1870 közti időszak angol nyelvű fogorvosi könyveit sorolja fel, számszerint 723-at.

A külföldön megjelent nemzetközi bibliográfiákban szereplő magyar fogászati művek száma igen csekély. Oka ennek egyrészt abban keresendő, hogy megfelelő magyar forrásbibliográfia nem állt rendelkezésre, másrészt bibliográfia-kutatás magyar munkák után, külföldi szerzőnek igen nehéz.

Az első magyar orvosi bibliográfiát a századforduló évében *Győry Tibor* állította össze. E műben csak rövid stomatológiai részfejezet van. Magyar fogászati bibliográfia összeállítását *Salamon Henrik* is célozta. Egyik művében, „*A magyar stomatológia története*”-ben van is bibliográfiai fejezet, de ez mindössze 80 művet tartalmaz. *Frankl* 1947-ben publikálta a magyar fogorvosi sebészet bibliográfiáját.

A *Magyar Fogászati Bibliográfia* összeállítása előtt szükséges volt az alapelvek meghatározása. A „magyar” fogalmának bibliográfiai értelemben vett megállapítását *Győry* szempontjai szerint tettem, aki felsorolja mindazon könyveket, „1., amelyeket magyar születésű vagy illetőségű, avagy hazánk földjén működött szerző írt; 2. mindazokat, melyek hazánk területén nyomattak; 3. azon külföldön megjelent idegen szerzők műveit, amelyeknek tartalma közelebbi vonatkozással bír hazánkra.” Ezen elvek alapján szerepel a felsorolásban a bécsi orvosi iskolának több olyan nagysága, akik Magyarországon területén születtek. Pl. *Carabelli* (Pest, 1787.), *Zuckermandl* (Győr, 1849.), *Scheff jun.* (Versecz, 1846.), *Zsigmondy Adolf* és *Orbán Bálint*. De sikerült felkutatni szerte a világban jó néhány magyar származású fogorvosi szakíró.

A másik tisztázandó fogalom a „fogászat” volt. A fogászat szót nem a szűkebb területű stomatológiának értelmeztem. A jelen bib-

liográfia nemcsak az orvosok és orvos-fogorvosok műveit sorolja fel, hanem tartalmazza az okleveles fogorvosok, fogászmesterek, vizsgázott fogászok és fogtechnikusok munkáit, illetve folyóirataik jegyzékét.

A folyóirat fejezetben 32 szaklap szerepel. A teljesség kedvéért közlöm a fellelhető szakmapolitikai iratokat, fogorvos-fogtechnikus címtárakat és mintegy függelékként a fogászati tárgyú állatorvosi műveket is. Ezekkel együtt a bibliográfia több mint 300 művet sorol fel.

Mint minden bibliográfia, ez is teljességre törekedett, azonban — ez minden bibliográfia sorsa — nem lehet tökéletes, mert elfelejtve, megbújva bizonyosan vannak még a felsoroltakon kívül is magyar fogászati munkák. Bibliográfiánk azonban e formában és terjedelemben is bizonyítéka a magyar fogászat múltbeli és jelenkori színvonalának.

I. Általános fogászati művek

Abonyi József: Compendium der Zahnheilkunde. Wien, Braumüller, 1889.

Abonyi József: A műfogászat rövid kézikönyve. Budapest, Dobrovsky és Franke, 1892.

Altschuhl Illés: Der homöopathische Zahnarzt. Prag. Haase. 1841.

Árkövy József—Hattyassy Lajos—Tigermann Mór: Fogászati ka-lauz — Zahnärztlicher Wegweiser. Budapest, 1894.

Balogh Károly: A stomatológia tankönyve. Budapest, Moks. 1948.

Balogh Károly: Fogászat. Egyetemi tankönyv. Budapest, Tankönyv-kiadó. 1950. 1. kiadás. — Egészségügyi kiadó. 1952. 2. kiadás.

Carabelli György: Systemat. Handbuch d. Zahnheilkunde. 2. Bde. Wien, Braumüller u. Seidel 1844.

Horváth Lajos és Tolnai Dénes: Fogászati kézikönyv gyakorló orvosok számára. Budapest, Novák, 1940.

Pfeffermann Péter: Darstellung d. gesammten Zahnheilkunde nach d. neusten Standpunkt. Erlangen, Enke I. Ausgabe, 1862. II. Aus-gabe, 1864

Plenk József Jakob: Doctrina de morbis dentium ac gingivarum. Vienna, Gräffer, 1778.

Plenk József Jakob: Lehre v. d. Krankheiten der Zähne und des Zahnfleisches. Wien, Gräffer, 1779.

- Plenk József Jakab*: De morbi de denti e delle gengie. Venezia, Pezzena, 1786.
- Preiszwerk Gusztáv*: Stomatologia tankönyve és atlasza. Ford.: *Szabó József* Budapest, Singer és Wolfner, 1904.
- Robinson—Fröhlich*: Die chirurgische, mechanische u. medicinische Behandlung d. Zähne. Wien, C. Haas. 1848.
- Scheff Gyula*: Lehrbuch d. Zahnheilkunde. Wien, Urban u. Schwarzenberg I. Ausgabe, 1880. II. Ausgabe, 1884.
- Scheff Gyula*: Handbuch der Zahnheilkunde I—IV B. Wien, Hölder, I. Ausgabe 1890—93, II. Ausgabe 1903, III. Ausgabe 1909. — *Pichler*: Handbuch der Zahnheilkunde, Wien—Leipzig, Hölder—Pichler—Tempsky, 1922—1931.
- Simon Béla*: Foggyógyászat. Budapest, Mai I. Kiad. 1930. II. Kiad. 1931.
- Szabó József*: Gyakorlati fogászat. Budapest, Universitas I. Kiad. 1914, II. Kiad. 1925, III. Kiad. 1930.
- Szabó József*: Odontoiatria pratica. Vers. B. *Pollacco—B. Poletti*. Milano. 1928.
- Szabó József*: Tratado de Odontalgia practica. Vers. p. A. *Varella*. Barcelona, G. Gili, 1933.
- Takáts Pál*: A Szorgalmas Fogorvos. Buda, Burján, 1831.
- Turnovszky Frigyes*: Handbuch der Zahnheilkunde. Pest, Geibel, 1856.
- Weisz Zsigmond*: A fogászat kérdésekben és feleletekben. Budapest, Fogtech. Orsz. Szöv. kiad. 1935.

II. Anatómia, antropológia, fiziológia, hisztológia, biológia, patológia

- Árkövy József*: A fogbél (pulpa dentis) kóros concrementumainak viszonya a prosopalgiahoz (tic. douloureux). Budapest, Khor és Wein, 1880.
- Bereznay István*: A terhesség és szoptatás hatása a fogazatra. Budapest. A budapesti bábaképzőint. közleményei, Stephaneum, 1944.
- Bocskay Ottó*: Az emberi csontos szájjpad osteologiai sajátosságairól. (Diss.) Budapest, 1908.
- Carabelli György*: Anatomie des Mundes. Wien, Braumüller und Seidel, 1842.

- Czermak Nepomuk János*: Beiträge zur mikroskopischen Anatomie der menschlichen Zähne. Leipzig, 1850.
- Czermak Nepomuk János*: Beiträge zur Kenntniss der Beihilfe der Nerven zur Speichelsecretion. Wien, 1857.
- Göllner Lajos*: Über Schmelzsprünge. (Diss.) Rostock, 1927.
- Halász Géza*: A felső légutak biológiája. Budapest, Mai, 1946.
- Hillebrand Jenő*: Újabb adatok az ember fogainak alaktanához. Budapest, Stephaneum, 1908.
- Hillebrand Jenő*: Beiträge zur Morphologie der menschlichen Zähne. Budapest, Petőfi, 1909.
- Horváth Lajos*: A száj és arc anatómiája. Budapest. Novák, 1939.
- Lészei Dániel*: De dentitione prima et secunda investigationibus novis illustrata. Vindobonae, Sollinger, 1829.
- Lészei Dániel*: Die Dentition anatom., physiolog., u. patholog betrachtet u. durch neue Untersuchungen beleuchtet. Wien, Sollinger, 1830.
- Orbán Bálint*: Dental Histology and Embriology. Chicago, I. kiad. 1928, II. kiad. Philadelphia, Blakiston, 1929.
- Orbán—Gottlieb—Diamond*: Biology and Pathology of the Tooth and its Supporting Mechanism. New York, Macmillian, 1938.
- Orbán Bálint*: Oral Histology and Embriology, St. Louis, Mosby 1944.
- Rayger Károly*: De salivae natura et vitiis. (Diss.) Argentor, 1667.
- Rottmann Armin*: Patho-Histologie der Zahnpulpe u. Wurzelhaut. Stuttgart, Enke, 1889.
- Szabó József*: Az argentum nitricum hatásmódja a dentinre. Budapest, Révai és Salamon, 1902.
- Székely László*: Contribution à l'étude de l'abcès migrateur du vestibule inferieur complication de l'évolution de la dent sagesse. Paris, Dormann et Corf. 1926.
- Strobelberger János*: Tractatus de dentium podagra. Lipsiae, 1630. II. ed. 1680. Lipsiae.
- Szuhány Márton*: De odontalgia. (Diss.) Viennae, 1821.
- Takács István*: A fogszerű kórtana és kóroktana. Budapest, 1929.
- Teschler György*: Adatok a dentinfogak finomabb szerkesztésének ismertetésére. Budapest. M. Tud. Akadémia, 1879.
- Turnovszky Frigyes*: Die Anatomie u. Physiologie der Zähne. (Diss.) Wien, 1841.

- Zuckerkandl Emil*: Anatomie der Mundhöhle mit besonderer Berücksichtigung der Zähne, Wien, 1891.
- Zurbrucken Mihály*: De odontalgia (Diss.) Vindobonae, 1763.

III. Extractióstan, érzéstelenítés, sebészet

- Abonyi József*: A fogászat és műtéteinek rövid kézikönyve. Budapest, Franklin, 1888.
- Abonyi József*: Az altatószerekről, különös tekintettel a brom-aethylre. Budapest, Nagel, 1891.
- Abonyi József*: Die Bromäthylnarkose. Leipzig, 1892.
- Adler Péter—Uri József*: Zahnärztliche Lokalanästhesie. München, Hanser, 1952.
- Antal János*: Útmutató a foghúzásban. Budapest, Dobrowszky és Franke, 1902.
- Balogh Károly—Skaloud Ferenc—Varga István*: Szájsebészet. Függelék: *Berényi Bélától*. „Művelt Nép“, Budapest, 1955.
- Balogh—Skaloud—Varga*: Zahn-, Mund- u. Kieferchirurgie. Corvina. Budapest, 1956. (Sajtó alatt.)
- Ertl János*: Die Chirurgie der Gesichts und Kieferdefekte. Anhang: *Gadány L.*: Zahnärztliche Schienensysteme. Berlin—Wien, Urban u. Schwarzenberg, 1918.
- Ertl János*: Regeneration, ihre Anwendung in der Chirurgie. Leipzig, Barth, 1939.
- Frankl Zoltán*: A fogorvosi sebészet fejlődése és jelenlegi állása Magyarországon. Budapest, Orvosok Lapja kiadása, 1947.
- Guhrauer Max*: Eine Resectio apicis intra sinum maxillarem und andere Zahn-Nasenfälle. (Diss.) Berlin, Mayer—Müller, 1915.
- Gyergyai Árpád*: Sinusitele maxillare de origina dentara. Cluj, Minerva, 1939.
- Hévizi Manó*: A foghúzás. Budapest, 1912.
- Horváth József Antal*: Orvostudori értekezés az alajakrákról. (Carcinoma labii inf.) Pest, 1846.
- Horváth Lajos*: A mindennapi gyakorlati foghúzás és érzéstelenítés. Budapest, Novák, 1939.
- Horváth László*: A periapicalis tér sebészete. Budapest. Egészségügyi Könyvkiadó. 1954.
- Kaposi H.* u. *Port G.*: Chirurgie der Mundhöhle. Wiesbaden, Bergmann, I. Ausgabe 1906, II. Ausgabe 1912.

- Kertész Ernő:** Über die Ergebnisse der Strahlentherapie bösartiger Geschwülste der Zunge u. des Kiefers im Vergleich zur operativen Behandlung. (Diss.) Leipzig. Sein, 1934.
- Kisfaludy Pál:** A rosszindulatú daganatok rádiummal való gyógyítása. Budapest. 1934.
- Ornstein Mór:** Tratatamentul stomatologic al fracturilor maxilarul inferior. (Diss.) Cluj, 1927.
- Posta Sándor:** Die Nachbehandlung der Kieferverletzungen. Leipzig, Dyck, 1916.
- Rottenbiller Ödön:** A fogextractio műtéttana. Budapest, Eggenberger, 1913.
- Scheff Gottfried:** Über das Emyem der Highmorshöhle und seinen dentalen Ursprung, Wien, 1891.
- Scheff Gyula:** Die Extraction der Zähne. Wien. Hölder. I. Ausgabe. 1894. II. Ausgabe. 1909.
- Scheff Gyula:** Die Replantation der Zähne. Wien und Leipzig, Hölder, 1909.
- Simon Béla:** A fogeltávolítás műtéttana. Budapest. I. kiadás, Pfeifer, 1934, II. kiadás, Novák, 1936.
- Szabó Jenő:** Fogeltávolítással kapcsolatos szövödmények. Budapest, Egészségügyi Könyvkiadó, 1953.
- Szabó József:** Helyi érzéstelenítések a fogorvosi gyakorlatban. Budapest, 1928.
- Szabó József:** A száj és állcsontok dentalis betegségeinek sebészete. Budapest, Mkt. 1936.
- Szenthe István:** Állcsonttörések kezelése. Budapest, Stomatologiai Klinika Kiadv. V-ik kötet, Budapest, 1947.
- Székér Jenő:** Az arccsontok törése. Pécs, Dunántúli nyomda. 1939.
- Vajna Vilmos:** A foghúzásról. Budapest, Dobrovzsky és Franke, 1893.
- Wein Dezső:** Die Anästhesie in der Zahnheilkunde. Wiesbaden, Bergmann, 1914.
- Wein Dezső:** Az érzéstelenítés a fogászatban. Budapest, I. kiadás, 1913. II. kiadás 1916.
- Wein Dezső:** Az állcsonttörések gyógyítása. Budapest, 1922.
- Wein Dezső:** Az állkapocssérülések gyógyítása. Budapest, Mkt. 1941.

- Zsigmondy Adolf*: Über eine neue galvanische Batterie für Zahnärzte. Wien, 1860.
- Zsigmondy Adolf*: Die Galvanokaustische Operationsmethode. Wien, 1860.

IV. Konzerváló fogászat

- Adler Péter*: Über die Beziehungen von Zahnkaries u. Fluoriden. Joh. Ambr. Barth, Leipzig, 1950.
- Adler Péter—Záray Ervin*: Konzerváló fogászat. Budapest. Egészségügyi Könyvkiadó, 1954.
- Árkövy József*: Experiments on the action of some agents used for the devitalisation. London, Kolckmann, 1881.
- Árkövy József*: Diagnostik der Zahnkrankheiten und der durch Zahnleiden bedingten Kiefererkrankungen. Stuttgart, Enke, 1885.
- Árkövy József*: Diagnozo zaboljeványij zubov. Ford.: Tolkatschewszky és A. Fischer. Moszkva, 1896.
- Árkövy József*: Indicationen zur stomatologischen Therapie. I. Teil: Indicationen zur Wahl der Füllungsmaterialien. Wien, Wallishäuser, 1900. II. Teil: Indicationen der Behandlungen der Zahnkrankheiten. Wien, 1911.
- Árkövy József*: Indicazione nella terapia stomatologica. Traduzione del G. Fasoli. I. Indicazione nella scelta materiali de otturazione. Milano, 1906.
- Batizfalvy István*: A fogtömés műtéttana. Fogbél és gyökérhártyalob kezelés. Budapest, Eggenberger, 1912.
- Csilléry András*: A fogszu megelőzésének irányelvei. Kalocsa, Stephania Szöv. Kiad. 1940.
- Feiler Erich*: Konzerváló fogászati fantomkurzus. Ford.: *Jakabffy Béla*. Budapest, Mai, 1932.
- Glos Sámuel*: Conservierung der Zähne, Neusohl, 1852.
- Halász László*: Gyökérkezelési eljárások a mindennapos fogorvosi gyakorlatban, Budapest, Novák, 1939.
- Hattyasy Dezső*: Wurzelbehandlung u. Herderkrankung. Leipzig, Meusser, 1946. II. Auflage. Leipzig, Barth, 1955.
- Kovács György*: A kariesz etiológiája, megelőzése és gyógyítása. Budapest, Egészségügyi Könyvkiadó, 1952.
- Kozma Jenő*: A fog tömése. Budapest, Novák, 1939.

- Kaufmann (Kőmives) Oszkár—Székely Imre—Bárkányi Sándor:* Gyökérkezelési eljárások a fogászatban. Budapest, Kovács, 1936.
- Kőmives Oszkár:* Fertőzött fogak kór- és gyógytana. Budapest, Mkt. 1943.
- Kreuter József:* Fogtömés és fogbélkezelés, Budapest. Szerző kiad. 1922.
- Lustig Sigmund:* Die Cemente in der Zahnheilkunde. Budapest, 1905.
- Szabó József:* Literaturverzeichnis u. Revue die Indikationen zur Wahl der Füllungsmaterialien. Budapest. Szerző kiadása, 1901.
- Zsigmondy Adolf:* Die Schweissbarkeit des kalten Goldes und des Plombirens mit Krystallgold. Wien, 1860.

V. Prothetika, odontotechnika, anyagtan

- Abonyi József:* Compendium der Zahntechnik. Stuttgart, Enke, 1892.
- Abonyi József:* A műfogászat rövid kézikönyve. Budapest, Dobrov-szky és Franke, 1892.
- Bonyhárd Béla:* Kapcsok a részleges fogprotéziseken és azok készítése. Budapest, Pfeiffer, 1934.
- Bonyhárd Béla:* Die Indikationsstellung für die partielle Prothese. Berlin—Wien, Urban u. Schwarzenberg, 1936.
- Faber Mária Károly:* Das künstliche Vulkanit — Gebiss, die neuste Erfindung auf dem Gebite der Zahnheilkunde. Wien u. Leipzig, 1863.
- Földvári Imre:* Odontotechnika. Egészségügyi Könyvkiadó. Budapest, 1951.
- Kemény Imre:* A lemezes fogpótlás új irányelvei. Egészségügyi Könyvkiadó, Budapest, 1952.
- Kemény Imre:* A retenciós protézis. Eü. kiadó, Bp., 1954.
- Kemény Imre:* Klin. Grundlage der totale Prothese. Leipzig, Barth. 1955.
- Kreuter József:* Az öntés kézikönyve, Budapest. Szerző kiadása, 1912.
- Kreuter József:* Modern fogpótlástan. Budapest, Novák, 1931.
- Lányi Lajos:* A fogpótlás technológiája. I. rész: Anyagismeret. Fog-techn. Orsz. Szöv. kiadása, Budapest, 1939.
- Major Emil:* Der abnehmbare Teilersatz in der zahnärztlichen Praxis. Berlin—Wien, 1938.

- Major Emil*: Artikulációról. Bpest, Fogtechn. Orsz. Szöv. kiad., 1924.
- Máthé Dénes—Bonyhárd Béla*: A teljes prothesis készítése. Bpest, 1931.
- Máthé Dénes—Bonyhárd Béla*: Le costruzio della prothcsi totale. Firenze 1938.
- Máté Gyula*: Inlay u. Kronenarbeiten. Wien, Urban u. Schwarzenberg, 1948.
- Máté Gyula*: Kunststoffe bei Kronen u. Brücken. Urban & Schwarzenberg. München—Berlin—Wien. 1954.
- Molnár László, Schranz Dénes és Huszár György*: Fogpótlástan. Egészségügyi Könyvkiadó. Budapest, 1950.
- Molnár—Schranz—Huszár*: Zubna protetika. Fordította: Andriik Pavel. Bratislava. Savu. 1952.
- Návay Aladár*: Stomatologiai kerámia. Budapest. Novák. 1944.
- Papp Géza Gyula*: A fogtechnika. Budapesti Fogtechnikus Ipartestület kiadása, Budapest, 1929.
- Salamon Henrik*: Útmutató a klinikai és laboratóriumi odontotechnikai munkálatokhoz. Budapest, 1908.
- Salamon Henrik*: Atlas der stomatologischen Brücken u. Regulierungsarbeiten, I. Bd. Brückenarbeiten, Leipzig, A. Félix 1909.
- Salamon Henrik*: Fogpótlástan. Budapest, Mai, 1923.
- Salamon Henrik*: Eine Systematik d. zahnärztl. Brücken. Berlin, 1923.
- Salamon Henrik*: A fogorvosi hídpótlások rendszertara. Budapest. Fogtechnikusok Orsz. Szöv. kiadása, 1924.
- Schnur Gyula*: Metalltragplatten, Berlin, Meusser, 1930.
- Solyomi-Schuhlmann Adolf*: A farkastorok okozta beszédzavar és javításának módja. Budapest, 1936.
- Varga István—Molnár László*: A részleges prothesis elhorgonyzása, különös tekintettel a kapcsolokra. Budapest, Novák, 1935.
- Vidor Lajos*: A skeletált prothesis. Budapest, Novák, 1942.
- Winckler Gyula*: Letört porcelánfazetták pótlásának megoldott módja. Budapest, 1925.
- Winckler Gyula*: Schieberkrone. Wien—Berlin, Urban u. Schwarzenberg, 1937.
- Wintermantel József*: Nemesfémek választása. Budapest. Szerző kiadása, 1932.

VI. Szájnyálkahártya-betegségek, parodontológia

- Albis István*—Raulo: Methode Albis. I-ére Partie: La Pyorrhœa. Paris. Viellemand. 1948.
- Árkövy József*: Untersuchungen über d. Pathol. u. Therap. des Abscessus alv. chr. Wien. Mechitaristen. 1898.
- Athanazievits Vazul*: De glossitide. (Diss.) Pest, 1826.
- Horváth Lajos és Zágony István*: Fogtorna, arctorna, villanyos és mechanikus inymassage. Budapest, Novák, 1940.
- Joffe Hermann*: De aphtis. (Diss.) Vindobonae. 1835.
- Kaposi Móricz*: Die Syphilis der Schleimhaut der Mund-, Rachen-Nasen und Kehlköpfe. Erlangen, 1866.
- Kis Witzay József*: De lingua ut signo in morbis. Tyrnaviae. 1773.
- Kézmárszky Tamás*: De noma. (Diss.) Buda, 1833.
- Kopár József*: Consideratiuni asupra tratamentilor vechii si noi in parantitia. (Diss.) Cluj, Katz, 1934.
- Landgraf (Lőrinczy) Ervin*: A szájnyálkahártya betegségei. Budapest, 1938.
- Morelli Gusztáv*: A száj betegségei. Budapest, Orvosi Zsebkönyvtár, 1922.
- Onodi Adolf*: Az orr-száj-garat-gége és légeső bántalmai. Budapest, Franklin, 1919.
- Gottlieb—Orbán Bálint*: Die Verenderungen der Gewebe bei übermässiger Beanspruchung der Zähne. Leipzig, Thieme, 1931.
- Gottlieb—Orbán Bálint*: Zahnfleischentzündung u. Zahnlockerung. Berlin, I. kiad. 1933, II. kiad. 1936.
- Schwimmer Ernő*: Die idiopathischen Schleimhautplaques der Mundhöhle. Wien, 1878.
- Schwimmer Ernő*: Szájúr önszervi nyáktelepei. (Leucoplakia buccalis.) Budapest. Grill, 1878.
- Szegedy András*: A zsebrék (De aphtis). Orvostudori értekezés. Pest, 1838.
- Szinetár-Fischer Ferenc*: Tratamiento Quirurgico de la Parodontosis. (Methode de Kirkland) (Diss.) Santiago de Chile. 1940.
- Zilz Julian*: Aktinomykose und Sporotrichose der Mundhöhle. Leipzig, Thime, 1913.
- Zilz Julian*: Tuberkulose der Mundhöhle. Wien. Abeles. 1912.

VII. Orthodontia, gyermek- és iskolafogászat

- Budapest székesfőváros iskolafogorvosi intézményeinek tízéves története és tapasztalatai.* Összeállította: Az iskolafogorvosi intézmény Központja. Budapest, 1933.
- Fenyő Imre:* Az iskolai fogászat megszervezésének békéscsabai normája. Békéscsaba. Magy. Vöröskereszt Kiadása, 1935.
- Hamar Pál:* Iskolafogorvosi munka a gödöllői járásban. Budapest, Pesti Könyvnyomda, 1928.
- Hamar Pál:* A gyermek fog- és szájbetegségei. Budapest, I. kiad. 1935, II. kiad. 1936.
- Madarász Erzsébet:* Fogszabályozástan. Budapest, Eggenberger, 1934.
- Nagy László—Rehák Rudolf:* Fogszabályozás. Eü. Kiadó. Budapest, 1954.
- Oravecz Pál:* Előadások a gyermekfogászat és iskolafogászat köréből. Iskolaorvosi továbbképző tanfolyam kiadása. Bpest, 1935.
- Oravecz—Varga—Schranz—Huszár:* Gyermekfogászat — Iskola-fogászat — Fogszabályozás. Egészségügyi Könyvkiadó. Budapest, 1954.
- Rehák Rudolf:* Az orthodontia alapvonalai. I. kötet, Budapest, Novák, 1934. II. kötet, Budapest, Kovács, 1939.
- Rehák Rudolf:* Az arc formálása fogszabályozással. Budapest, Kis Akadémia Könyvtára, 1941.
- Salamon Henrik:* Fogszabályozástan. Magyar Fogorvos Egyesület kiadása, Budapest, 1934.
- Salamon Henrik:* Die leitenden Ideen d. orthodon. Therapie. Berlin, Meusser, 1929.
- Salamon Henrik:* A modern orthodontiai therápia uralkodó eszméi. Budapest, Mai, 1930.
- Varga István:* A biológiai fogszabályozás. Budapest, Novák, 1935.

VIII. Röntgenologia

- Ferenczy Károly:* A fogak röntgenvizsgálata. Budapest, Novák, 1937.
- Fischmann Mihály:* Fogorvosi Röntgentherápia. Budapest, Novák, 1929.
- Horváth Akos György:* Röntgendiagnostica a foggyógyászatban. Budapest, Held. 1934.

- Simon Béla*: Fogorvosi röntgendiagnosztika. Budapest, Novák, 1923.
Szabó József és Salamon Henrik: Röntgenologische Kontrolle der Diagnostik u. Therapie bei Kieferbrüchen. Leipzig, Thieme, 1917.

IX. Történelem, szakmapolitika

- Abonyi József*: A fogászat Hippokratés korában. Budapest, Lloyd, 1899.
A Budapesti Fogművészek Egyesületének Alapszabályai. Budapest, Kellner, 1907.
A Budapest Székesfővárosi Fogtechnikusok Ipartestülete Alapszabályai. Budapest, Fried és Krakauer, 1910.
A Fogtechnikusok Országos Szövetségének Alapszabályai. Budapest, Erzsébetvárosi Könyvnyomda, 1908.
A Magyar Fogorvosok Egyesülete és Jóléti Osztályának Ügyrendje. Budapest, Pápai, 1927.
A Magyar Fogorvosok Országos Egyesületének Alapszabályai. 1930. Pápai.
Antal János: A fogtechnikus ügy rendezéséről. Budapest, Pesti Lloyd T., 1920.
A Vizsgázott Fogtechnikusok Országos Egyesülete Alapszabályai. Budapest, 1927.
Árkövy József: A stomatológiai ügyek újabb fejlődéséről. Budapest, Pesti Lloyd T., 1897.
Bauer Samu: A fogtechnikus ügy rendezése. Budapest, Kellner, 1912.
Borgida: Geschichte d. Zahnheilkunde in Ungarn. (Diss.) Würzburg. 1927.
Carabelli György: Geschichte der Zahnheilkunde. Wien. 1844.
Dembitz K.: Beitrag zur Geschichte d. Zahnheilkunde im 17. Jahrhundert. (Diss.) Würzburg. 1927.
A fog- és szájravoslásra vonatkozó törvények, rendeletek gyűjteménye. Budapest. Révai és Salamon. 1912.
Hattasy Lajos: A fogászat tanítása Magyarországon. Budapest, 1891.
Hattasy Lajos: dr. Árkövy fogászati klinikája. Budapest, 1892.
Ipartestületek Orsz. Szöv. emlékirata a fogtechnikus kérdés rendezése tárgyában. Budapest, Jókai nyomda, 1928.

- König József:** A fogorvosi gyakorlatra és fogtechnikusok működésére vonatkozó törvények és rendeletek. (Kézirat gyanánt.) A Magy. Fogorvosok Egyesülete. Budapest.
- Salamon Henrik:** A stomatológia tanításának története Magyarországon. Budapest, Árpád, 1906.
- Salamon Henrik:** A magyar stomatológia (fogászat) története. Budapest, 1942.
- Scheff Gyula:** Die Zahnheilkunde an der Wiener Universität. Wien. 1875.
- Scheff Gyula:** Eröffnungs-Vorlesung geh. im. K. K. zahnärztl. Universität. Ambulatorium am 22 April 1890. Wien 1890.
- Scheff Gyula:** Das k. k. zahnärztliche Institut d. Wiener Universität. 1890—1915. Wien—Lepizig. Hölder, 1915.
- Stomatológusok (fogorvosok) országos egyesülete.** Alapszabályok. Budapest. Várnai, 1897.

X. Kongresszusi beszámoló, emlékkönyvek, évkönyvek, cimtárak, vegyes tartalmú művek

- Adler Péter:** Publicationes Clinicae Stomatologicae Universitatis Debrecen. 1945—1954. Debrecen, Szabadság nyomda. 1955.
- Bányai Sándor:** Útmutató a fogorvosnak való segédkezésben. Budapest, Singer és Wolfner, 1929.
- Balogh Károly:** A budapesti Stomatológiai Klinika emlékkönyve. 1908—1933. Budapest, 1933.
- Balogh Károly:** Máthé Dénes emlékkönyv. Budapest, Stomatológiai Klinika kiadványai. I. köt. 1945.
- Balogh Károly:** A stomatológia haladása (Salamon emlékkönyv). Budapest, Stomatológiai Klinika kiadványai. II. kötet, 1946.
- Balogh Károly:** Gyakorlati eredmények a stomatológiában (Árkövy emlékkönyv). Stomatológiai Klinika kiadványai. III. kötet. Budapest, 1947.
- Balogh Károly:** Ratio Educationis Clinicae Stomatologicae Universitatis Scientiarum Medicinae Budapestinensis Eiusque Publicationes in Annis 1945—1955. Budapest, Szegedi Nyomda, 1955.
- Bauer Samu:** A Milleniumi Országos Fogorvosi kongresszus munkálatai. Budapest, Várnai, 1896.
- Bauer Samu:** A stomatológusok Országos Egyesületének 1897. évi Köz- és Nagygyűlésének munkálatai. Budapest. Várnai, 1898.

- Bauer Samu:** A stomatológusok Országos Egyesületének 1898—1899. évi Köz- és Nagygyűléseinek munkálatai. Budapest, Várnai, 1900.
- XVI *Congres International de Medicine 1909 Comptes-rendus*. Section: XVII: Stomatologie, Budapest, 1910.
- Farkas Oszkár:** Dilemmas of dentistry, New-York, 1931.
- Halász Henrik:** Orvostudományi és közegészségügyi munkák. Miskolc, 1939.
- Horváth Lajos:** Stomatológiai gyógyszerek és vények. Budapest, Hellas, 1940.
- Jankovich Adél—Gömbös Lajos—Oravec Pál:** Előadások a szociális fogászat köréből. Budapest, Közlekedési nyomda, 1926.
- Közlemények a budapesti Stomatológiai Klinika 40 éves évfordulója alkalmából,** Budapest, 1949.
- Kovács Béla:** Magyarországi fogorvosok és fogtechnikusok cím-tára. Budapest, 1934, 1936, 1938, 1942.
- Központi Fogászati Rendelő és Továbbképző Intézet Évkönyve.** Budapest. Egészségügyi Könyvkiadó, 1952.
- Morelli Gusztáv:** Stomatológiai vénygyűjtemény. Gyakorló orvosok könyvtára. Budapest, 1930.
- Az I. nemzetközi Stomatológiai Kongresszus Munkálatai: I--II. k.** Szerk.: Sturm József. Budapest, 1933.
- Fettermann Adolf:** Zahnärztlicher Almanach. Ein alphabetisch geordnetes Namens verzeichniss der im Deutschen Reiche u. im Österreich—Ungarn practizierenden Zahnärzte. Frankfurt am Main. 1877, 1878, 1879, 1880, 1881, 1885.
- Popiel Dénes:** Catalogue d. objets figurant à l'Exposition de 1889. Budapest, Markovits, 1889.
- Rottmann emlékkönyv.** Budapest, 1927.
- Salamon Henrik:** Összegyűjtött apróbb dolgozatok. Budapest, 1908.
- Schranz Dénes:** Törvénytörvényes stomatologia. Budapest, 1944.
- Sztrilich Pál:** Gyakorlati tanácsok és fogások. Budapest, Novák, 1941.
- Sztrilich Pál:** A modern fogorvosi rendelő. Budapest, Stomatológiai Klinika kiadványai. IV. kötet, 1947.
- Wesz Zsigmond—Czeizler Sándor:** Fogászati Magyarázó Szakszótár. Budapest, Fogtechnikusok Orsz. Szöv. kiadása. 1923.

XI. Népszerű (felvilágosító) fogászati munkák

- Aczél Sándor*: Nők és fogak. Budapest, 1895.
- Amit a fogakról tudni kell. Budapest, Pallas, OTI kiadása, 1941.
- Árkövy József*: A fogak gondozása gyermekeknel és felnötteknél. Budapest, 1881.
- Batizfalvy István*: Népszerű fog- és szájápolás általános használata. Budapest, Egyetemi nyomda, 1935.
- Cohn L. F.*: Fogorvosi vezérfonal. Pest, Lampel, 1870.
- Cohn L. F.*: Zahnärztlicher Leitfaden. Pest, Lampel, 1870.
- Csögör Lajos*: Vigyázz a fogadra. A helyes szájápolás. Állami Könyvkiadó, Bukarest, 1949.
- Deákné H. Zsuzsa*: A fog egészségtana. Budapest, 1897.
- Dick János*: Fogbetegségek felismerése és kezelése. Fogtechnikusok részére. Budapest, 1911.
- Faber Mária Károly*: Utasítások a fogak és száj ésszerű épentartására. Bécs, 1862.
- Faber Mária Károly*: Anleitung zur rationellen Pflege der Zähne und des Mundes, Wien. 1863.
- Faber Mária Károly*: Odontoplastik. Wien, Gerold. 1860.
- Fogszuvasodás*. Budapest, Vörös Csillag ny. 1953.
- Fürst Károly*: A fogak ápolása és gyógyítása. Budapest, Uránia.
- Guttermuth János*: A gyermekfogaknak ápolása, kezelése. Az amalgám hidakról. Budapest, Hellas, 1928.
- Halász Henrik*: A fogak és száj ápolásáról. Budapest, 1910.
- Hamar Pál*: A fogbetegségekről és az iskolafogorvos intézményről. Eü. prop. központ. 16. füzet. Budapest, 1928.
- Höncz Kálmán*: A száj és fogak ápolásáról. Kolozsvár, 1902.
- Kálmán Ernő*: A szájüreg és fogak hygienéje. Budapest, Községi nyomda, 1911.
- Lahovicz Béla*: A fogbetegek tanácsadója. Budapest, Szerző kiad. 1930.
- Löffler Károly Agost*: Tägliche Vorsichtsregeln der Zähne u. das Zahnfleisch von der Jugend an stets rein und gesund zu erhalten. Pressburg, 1842.
- Madarász Erzsébet*: Jaj de fáj a fogam. (Egészségügyi képes mesekönyv.) Budapest, 1936.
- Margittai Szaniszló*: A fogak fontos jelentősége és célszerű ápolása. Budapest.

- Marikovszky György*: Amit a fogról mindenkinek tudni kell. Budapest. Kis Akadémia Könyvtára, 1936.
- Marikovszky György*: A fogak gyökereinek kezelése. Budapest, Kis Akadémia Könyvtára, 1942.
- Máthé Domokos*: A népszerű fogorvos, utasítás a fogak és a száj ápolásához. Budapest, 1875.
- Máthé Domokos*: A legszükségesebb tudnivalók a fogak és a száj ápolásáról. Budapest, I., II. kiadás 1876. III. kiadás 1879. IV. kiadás 1885.
- Máthé Domokos*: Der populäre Zahnä.zt. Budapest, 1885.
- Nagy János*: Nincs fogfájás többé (Maurice francia munkája után). Pest, 1842.
- Pete Zsigmond*: A fogfájás és fogromlás gyökeres gyógyszere. Pest, 1867.
- Pfeffermann Péter*: Über Pflege d. eigenen als auch künstl. Zähne. Wien, 1853. 2. Ausgabe 1861.
- Pfeffermann Péter*: Wie kann man Zähne bis in das höchste Alter gesund und schön erhalten? Erlangen, 1864.
- Popiel Dénes*: A száj és fogak egészségtana. Budapest, 1934.
- Port Gottlieb*: A fogak és száj egészségtana ép és kóros állapotban. Budapest, Légrády, 1903.
- Ság Sándor*: A fogak és azok ápolása. Budapest, Galántai, 1914.
- Sztrilich Pál*: Ötven gondolat és tanács műfogsort viselők részére. Budapest, 1948.
- Sztrilich Pál*: Száz tudnivaló a fogkezelésről. Budapest, Stomatológiai Klinika kiadása, 1948.
- Sztugyitszky*: Az egészséges fog. Ford.: Péter Viktor. Budapest, 1949.
- Vidéky Ferenc*: Népszerű értekezés a természetes és műfogakról. Budapest, 1881.
- Wellner Lajos*: A fogakról. Veszprém, 1886.

XII. Folyóiratok

- A dentista*: 1891—1893. Szerk.: Sussmann Zsigmond és Prohászka Henrik.
- A fogtechnikus*: 1909—1913. Szerk.: Kőrmöczy Gáspár.
- Dentist* (magyar, német és cseh nyelvű lap): 1928—29. Bratislava. Szerk.: Winterstein Jenő.
- A fogász*: 1914. Szerk.: Bauer Aladár.

- Fogászat és fogtechnika*: 1922. Szerk.: Vadnai I.
- Fogászati Közlöny*: 1928. Szerk.: Kreuter József. 1929. Szerk.: Bauer Aladár, Singer Ernő.
- Fogászati Lapok*: 1906—1907. Szerk.: Barna Izidor.
- Fogászok Lapja*: 1911—14. Szerk.: Agulár Antal.
- Fogászok Lapja*: Szerk.: 1945 Lakatos Manó, 1946 Dénes M. Lajos és Balázs Lajos, 1947 Balázs Lajos, Hazai József, 1948 Hazai József.
- Fogművészek Lapja*: 1892. Szerk.: „Dentist” (Prohászka Henrik).
- Fogorvosi Szemle*: Szerk.: 1908—1925: Körmöczi Zoltán, 1925—1932: Morelli Gusztáv, Rehák Rudolf, 1932—1940: Varga István, Molnár László, 1940—1944: Padányi Endre, 1947—1949: Varga István, Huszár György, Sugár László, 1950—51: Varga István, 1952—1955: Varga István és Sugár László.
- Fogorvosok Lapja* 1940—1944. Szerk.: Horváth Lajos.
- Fogtechnika* 1929—1934: Szerk.: Wachutka Ferenc.
- Fogtechnikai Közlöny*: 1946—47—48. Szerk.: Szemere Miklós, Dénes M. Lajos, Lepsich Pál.
- Fogtechnikai Szemle*: Szerk.: 1911: Kaufmann Gyula, 1920: Lakatos Manó, Mérő Sándor, Stignitz István, 1921: Podradszky György, 1924: Weisz Zsigmond, 1932: Lakatos Manó, 1933—34: Weisz Zsigmond, 1936: Lányi Lajos, Dénes M. Lajos, Sziklay Pál, Weisz Zsigmond, Lakatos M., 1938: Weisz Zsigmond, Lakatos Manó, 1939—1944: Gerber Alajos.
- Laboratórium*: 1930—1931: Szerk.: Wachutka Ferenc.
- Magyar Fogászati Szemle*: Szerk.: 1896: Bauer Samu, 1898—1900: Bauer S. és Fürst Károly, 1901: Bauer Samu.
- Magyar Fogorvosok Lapja*: 1906—1907. Szerk.: Antal János.
- Magyar Fogorvosok Lapja*: 1923—1940. Szerk.: Bihari Jenő.
- A Magyar Fogtechnikus*: 1907. Szerk.: Róna Imre és Dick János. 1908: Körmöczi Gáspár.
- Magyar Stomatologiai Szemle*: 1933—1938. Szerk.: Vidor Lajos.
- Odontoscop*: 1892—1897. Szerk.: Iszlai József.
- Odontotechnikai Közlöny*: 1908. Szerk.: Hirsch Mór.
- Országos Fogászati Közlöny*: 1909. Szerk.: Barna Izidor és Doehner Kamill.
- Österreichisch-Ungarische Vierteljahrschrift für Zahnheilkunde*. 1885—1918.
- Revista Stomatologica* (Cluj) 1920—1926 között (román—magyar nyelven). Szerk.: Bilaskó György.

- Stomatologiai Közlöny*: 1902—1903. Szerk.: Salamon Henrik, Madzsar József, 1903—1906. Szerk. biz., 1906—1912: Szabó J. és Sturm J. 1912—1914: Salamon Henrik, 1914: Rottenbiller Ödön.
- Stomatologiai Közlöny*: 1937—1939. Szerk.: Simon Béla, Lőrinczy Ervin.
- Stomatologiai Szemle*. 1923—24 (Kolozsvár—Cluj). Szerk.: Orient Gyula.
- Stomatologia* (referáló lap, a Magyar Fogorvosok Lapjának melléklete): 1928—29. Szerk.: Petrányi Elek.
- Stomatologia*, az Orvosi Szemle (Cluj) állandó melléklete. 1925—1940. Szerk.: Vass Zoltán.

XII. Allatorvosi fogászati munkák

- Áts Kálmán*: Adatok a sertés fogainak rendellenességeihez (Diss.). Budapest, 1942.
- Balás Gyula*: A kutya fogainak rendellenességei, betegségei és életkorának meghatározása. (Diss.) Budapest, Hornyánszky, 1935.
- Blazsek Gyula*: Az állkapocsízület idült gyulladása (Diss.) Budapest, Atilla, 1925.
- Bonfert Mihály*: Adatok a lovak életkorának meghatározásához. Budapest, 1919.
- Erdélyi Mihály*: Darstellung des Zahnalters. Wien, 1820.
- Farkas László*: A szarvasmarha fogainak rendellenességei. (Diss.) Budapest, Pátria, 1934.
- Fekete Károly*: Az állkapocsízület idült gyulladása (Diss.) Budapest, 1926.
- Filázt László*: A házinyúl fogai. (Diss.) Budapest, Pátria, 1924.
- Forró György*: Az állkapocsízület összehasonlító anatómiájához. Budapest, 1942.
- Hasskó Sándor*: Az orángután fogváltása, tejfogazata és állkapcsának lécszerkezete. Budapest, 1929.
- Karády Vendel*: A juh fogainak rendellenességei. (Diss.) Budapest, 1936.
- Kéri Miklós*: A házimacska fogazata. (Diss.) Budapest, 1950.
- Kiss Miklós*: Kuttyák paradontozisa. (Diss.) Budapest, 1950.
- Krenmüller Károly*: A fogakról, különösen a hasznos házi emlős állatokat tekintve, azoknak életkoruk megismerése végett. Pécs, 1831.

- Krenmüller Károly*: Von den Zähnen in besonderer Rücksicht auf die nutzbaren Haussäugethiere u. s. w. Pest, 1831.
- Szepessy Tibor*: Az emlős háziállatok állkapszának szerkezetéről. (Diss.) Budapest, Pátria, 1929.
- Tormay Béla*: Lófogtan, vagy a ló életkorának meghatározása. Pest, 1862.
- Török Gyula*: Adatok a szarvasmarha fogfejlődésének kémiaiájához. Budapest, 1940.
- Zimmermann Agoston*: Adatok a ló metszőfogainak anatómiájához és fejlődéséhez. Budapest, 1921.

РЕЗЮМЕ

В „Венгерской Стоматологической Библиографии“ (Bibliographia Odontologica Hungarica) перечисляются более трехсот самостоятельных печатанных на венгерском языке между 1630—1955, произведений венгерских и зарубежных авторов. Она сообщает и названия венгерских зубоврачебных журналов и специальные ветеринарно-зубоврачебные труды.

Zusammenfassung

Die Ungarische Stomatologische Bibliographie (Bibliographia Odontologica Hungarica) enthält die Aufzählung von mehr als 300 selbständigen Werken in Ungarn geborener oder aus Ungarn stammender, sowie ausländischer Verfasser von Werken in ungarischer Sprache, erschienen zwischen 1630 und 1955. Die Bibliographie teilt auch die Titel der ungarländischen stomatologischen Fachblätter mit, wie auch die der tierärztlich-stomatologischen Fachwerke.

Felelős kiadó:

a „Művelt Nép“ Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: dr. Kulesár Adorján

Műszaki vezető: Löblin Imre

Kézirat nyomdába adva: 1955. IX. 17.

Terjedelem: 9,25 (A/5) ív, 23 ábra — Példányszám: 650

---

18 894 — Egyetemi Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Janka Gyula igazgató

